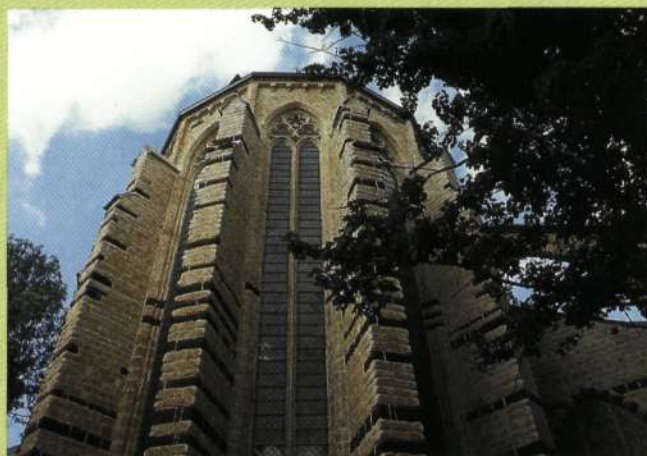

M&L

N.V. VAN LOY & CIE

ALGEMENE RESTAURATIEWERKEN

Foto's: W. Sloek

Restauratie O.L.V.-ten-Predikherenkerk Leuven

N.V. VAN LOY & Cie **Algemene Restauratie-** **werken**

Aarschotsesteenweg 4
2230 Herselt
Tel. (014) 54 43 97
Fax (014) 54 72 72

N.V. SUPER HEIST
Stortklare beton
Industriepark
3100 Heist-op-den-Berg
Tel. (015) 25 09 19
Fax (015) 25 09 29

N.V. DE LOYSE HOEVE
Paardenkwekerij
Heide 61
2235 Westmeerbeek
Tel. (016) 69 97 70 Privaat
Tel. (016) 69 79 47 Sellerie

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Bestuur Monumenten en Landschappen,
Afdeling Pers & Voorlichting.
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37 - Fax: (02) 209 27 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Productie en promotie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.
Vormgeving: L. Tack.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, H. Stynen, L. Tack,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening
en Huisvesting
Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Bestuur Monumenten en Landschappen

ISSN 0770-4948 • 13 jaargang Nr. 5 • september-oktober 1994

Afgiftekantoor : Brussel X

Inhoud

Generiek	5
Het Metselaarshuis te Gent	8
Bericht van een omstreden restauratie Hedwig Van Den Bossche	
Sint-Jozef, De Duivels en Het Paradijs	31
De restauratie van drie huizen aan de Haverwerf te Mechelen Guido Jan Bral, m.m.v. E. Denekens en Sander Peters	
Antwerpen-Dam. Een station op het spoor gezet	52
Luc Allemeersch, Jan Stevens en Jan Geusens	
Summary	60

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1995

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
470-0278201-29 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1994".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover:
Mechelen;
Sint-Jozef,
De Duivels en
Het Paradijs
(foto: O. Pauwels)

MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

U hoeft niet te kiezen!

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen is een kunsttijdschrift (sinds 1963) dat met zorg en 30 jaar ervaring wordt samengesteld.

Vier maal per jaar verschijnt een thematische aflevering van 40 pagina's in klare duidelijke taal en zorgvuldig geïllustreerd in kleur en zwart-wit. Bij elke aflevering hoort een lijvig bijvoegsel met actuele kunstinformatie en uitgebreide tentoonstellingskalender. Iedere abonnee ontvangt een Museumkaart die gratis toegang biedt of reductie in een 100-tal Vlaamse musea.

DE ONDERWERPEN VAN DE JAARGANG 1995 ZIJN:

1. Middeleeuwse muurschilderkunst
2. Het Zilvercentrum Sterckshof
3. Affichekunst
4. Bruggen als kunstwerken

ABONNEMENTSPRIJS: 700,-BF

Een gecombineerd abonnement
op jaargang 1995 van
M&L

en

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen
kost maar 1.600,-BF (i.p.v. 1.850,-BF)

U kan zich abonneren door storting van het vereiste
bedrag op rekeningnummer
470-0278201-29 van M&L

1.150,-BF voor een abonnement op M&L
700,-BF voor een abonnement op Openbaar
Kunstbezit in Vlaanderen

1.600,-BF voor een gezamenlijk abonnement
op M&L en Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen
uw voordeel: 250,-BF
telkens met vermelding: "jaargang 1995"

M&L staat voor Monumenten en
Landschappen
en is een boeiend en kleurrijk tijdschrift
over monumenten- en landschapszorg.

M&L verschijnt zes maal per jaar.
In iedere editie worden vier
onderwerpen i.v.m. restauratie en
conservatie van monumenten indringend
besproken
en met een zeer verzorgde
kleurenfotografie uitvoerig geïllustreerd.
Bovendien bevat ieder nummer een
artikel over landschapszorg.

M&L telt 64 bladzijden
en 16 pagina's "Binnenkrant".
Deze "Binnenkrant"
is het actuele luik en bevat
tentoonstellings-nieuws, berichten over
colloquia, restauraties, beschermingen,
publicaties, ...

ABONNEMENTSPRIJS: 1.150,-BF

Alle natuursteen - Marmer - Graniet
Restauratiewerken in witte en blauwe steen

**Hardsteenwerken
PEETERS N.V.**

Tel. (03) 827 58 56 - Fax. (03) 827 64 92

RESTAURATIE

schilderijen
kunstvoorwerpen
polychrome

VERGULDEN

polymeetverguldung
mixtionverguldung

OLD ART BVBA
KOEKUITSTRAAT 3,
8800 RUMBEKE, ZILVERBERG
TEL-FAX 051/20.57.09
BTW BE 448 147 621

WIJ AANVAARDEN ONDERAANNEMINGEN

Restauratie 's Gravensteen Gent

Foto: Dirk Antrop, Gent

Ontwerp: Architectenbureau A. & S. - Gent

Studiebureau: Meyns-Provoost - Ledeberg

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

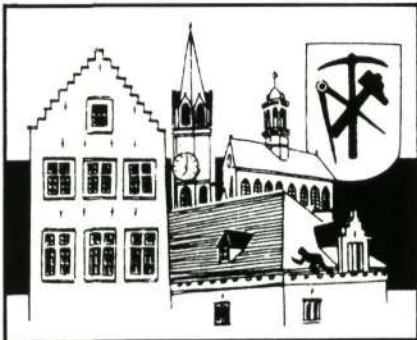
Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

*En wat zijn uw ervaringen
met restaurateurs ?*

Solar beheerst alle verantwoorde technieken voor gevelreiniging, gevelbescherming en minerale steenrestauratie. Dit palet wordt aangevuld met kennis van vochtwering, polymeerchemische houtrestauratie en curatieve houtworm- en zwambestrijding zodat Solar complete projecten aankan. Maar restauratie is meer dan kennis en toepassing van de juiste producten en technieken. Daarom staan onze technici onder permanent toezicht en begeleiding van een kunsthistoricus en een scheikundige zodat uw restauratieproject in het juiste perspectief geplaatst wordt. Wilt u vrijblijvend meer weten over onze aanpak ? Neem dan snel contact op.

Solar

Kleine Breedstraat 33, B-9100 St-Niklaas - Telefoon: 03 766 11 66 - Telefax: 03 777 35 09

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel.**

Voor informatie voor het adres
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:
VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL
Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

IMPERPLEX

KLEURLOOS ©
zonder siliconen

De ideale anti-grafitibeschermer
voor blauwe steen (petit granit)

Inlichtingen : Mechelsestraat 125, 3000 Leuven
Tel. 016/23.98.25

P. NIJS N.V.
ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 - 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 - 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

GENERIEK

Vrij huis vrij erve

Drie jaar terug en ruim 15 jaar na een eerste slopingsaanvraag, werd met de oplevering van de restauratiewerken aan het Gentse *Metselaershuis* het laatste hoofdstuk afgesloten van een onvoorspelbaar suspense-verhaal. Het hybride ogende hoekgebouw bleef sindsdien geenszins onbesproken, noch onbespreekbaar voor de monumentenzorger. Hedwig Van den Bossche, die de hele operatie van nabij meemaakte, tracht hierbij op verhelderende wijze het weinig evidente samengaan van nieuwbouw, reconstructie en conservering te toetsen aan het zo veraf lijkende Charter van Venetië.

Sint-Jozef, De Duivels, Het Paradijs

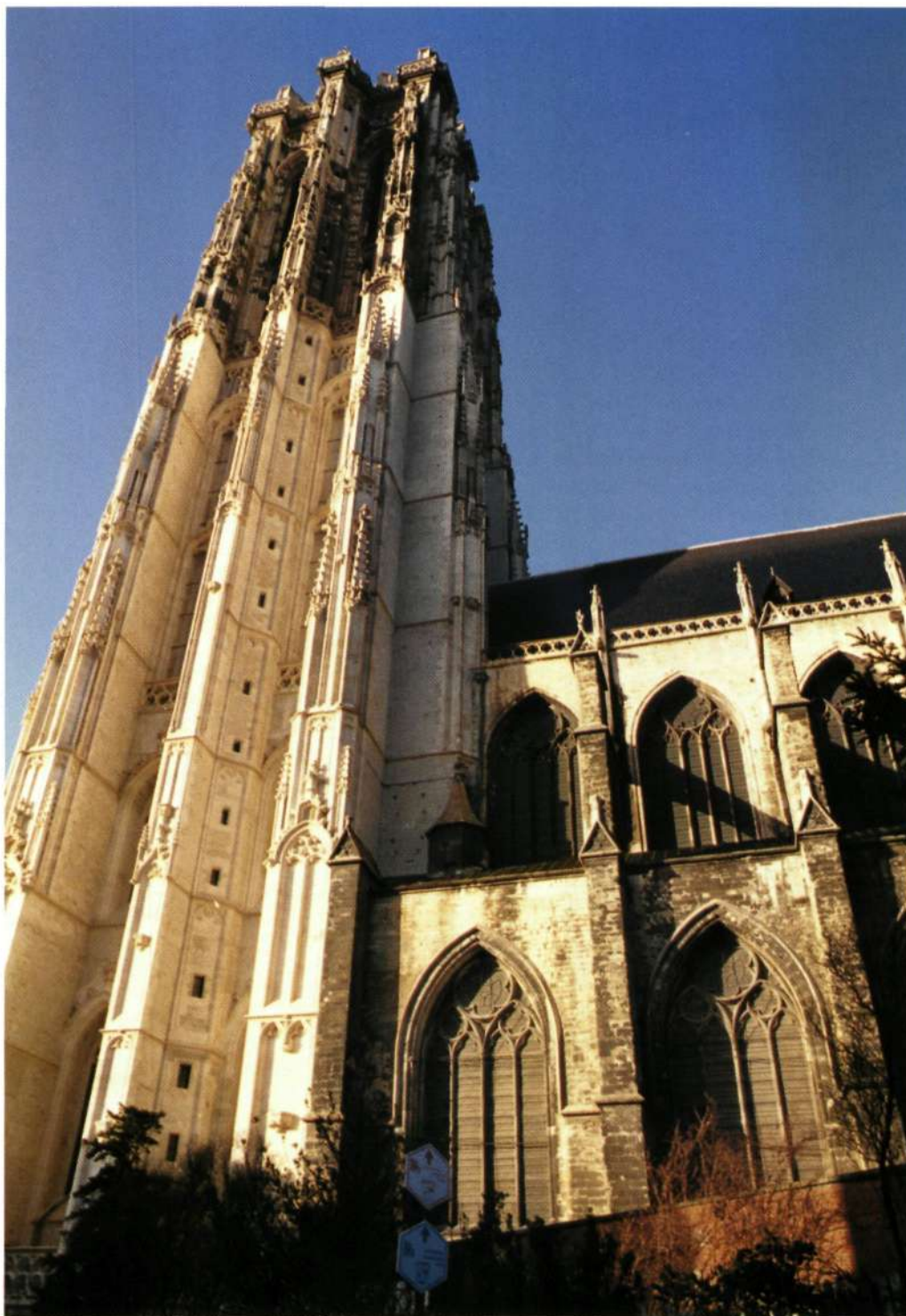
Het herstel, zoniet de reconstructie van gevelpolychromieën blijft bij historische gebouwen nog meer uitzondering dan regel. Bij dit schilderachtige Mechelse triool zag Guido Jan Bral de kans schoon om de conclusies van zijn voorafgaandelijk kleurenonderzoek ook in werkelijkheid om te zetten. Om deze en andere redenen een "harde" maar boeiende restauratie, waarvoor een omzichtige en zorgvuldige argumentatie wordt opgebouwd.

Station op reis

Een ten top gedreven vorm van conservering overkwam in 1907 het spoorwegstation Antwerpen-Dam, met de integrale verplaatsing naar een meer geschikte standplaats. Grotendeels de verdienste van de onverstoorbare ingenieurs Morglia en Weiss, bleef de krachtproef vereeuwigd in een reeks sprekende prentbriefkaarten. Nu dit oudste Antwerpse reizigersstation opnieuw het verder uitdeinende treinverkeer blijkt te hinderen, blikt Anne Malliet even terug op het toenmalig spectaculair gebeuren.

Sint-Romboutskathedraal Mechelen.

Van Amstelstraat 63
2100 Antwerpen
Tel. (03) 325 03 83
Fax (03) 325 68 66

Gillebertusstraat 32
1090 Brussel
Tel. (02) 772 15 85

Gasstraat 11A
9160 Lokeren
Tel. (09) 348 12 17
Fax (09) 348 96 61

Middeleeuwse muurschilderingen

IN VLAANDEREN

Technische gegevens

Formaat:

21 x 29,7 cm

Aantal pagina's:

208

Kleurillustraties:

350

Papier:

Kunstdruk Galerie Art Silk 135 g/m²

Afwerking:

garengenaaid gebrocheerd

Prijs:

1.200,-fr.

Auteurs:

Anna Bergmans en Marjan Buyle

Foto's:

Oswald Pauwels

Concept en vormgeving:

Luc Tack

ISBN 90-403-0032-1

NA HET EERSTE
M&L-CAHIER
OVER GLAS IN LOOD,
ZETTEN WE DE
ONTDEKKINGSTOCHT VERDER
NAAR MINDER BEKENDE
ASPECTEN VAN
ONS KUNSTBEZIT.
DITMAAL RICHTEN WE
ONZE AANDACHT
OP WAT IN DE
MIDDELEEUWEN
OP MUREN EN GEWELVEN
GESCHILDERD WERD.

*Samen met de beeldhouwde retabels,
de sculpturen en schilderijen, en in de rijkere kerken
de wandtapijten en de gebrandschilderde ramen
waren dit de kunstwerken die in de middeleeuwen
voor iedereen waren. Deze oude kunstvorm,
die U meeneemt naar het fascinerende Vlaanderen
van de 14de, 15de en 16de eeuw, stellen we U voor
in het tweede M&L-cahier:
Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen.*

Besteladres

Bestuur Monumenten en
Landschappen

Pers & Voorlichting

Zandstraat 3

1000 Brussel

Tel. (02) 209 27 37

Fax (02) 209 27 05

Rekeningnummer:

470-0278201-29

HET METSELAARSHUIS TE GENT

BERICHT VAN EEN OMSTREDEN RESTAURATIE

HEDWIG VAN DEN BOSSCHE

Gent,
Cataloniëstraat 1,
het Metselaarshuis
en de nieuwbouw in
de Sint-Niklaas-
straat
(Foto O. Pauwels)

Het kan zijn nut hebben op vroegere restauraties terug te blikken. Het betekent afstand nemen, vragen stellen, relativeren. Beschouwt men het Charter van Venetië als een sluimerend handvest waaruit zowel monumentenzorger als architect alleen nog eens vurig citeren wanneer een en ander op de korrel wordt genomen, als rechtvaardiging dus in conflictsituaties en om tegenstrijdige of omstreden beslissingen *a posteriori* te legitimeren? Enerzijds leidt het gedachteloos hantieren van strikte regels in de praktijk tot dogmatisme, anderzijds kan het beslist geen kwaad dat enkele realisaties

eens kritisch worden geëvalueerd. In het kader van dit aan restauraties gewijd nummer van *Monumenten & Landschappen* leek het ons passend het verhaal te doen van een restauratie en de uitgangspunten, de problemen en het resultaat te toetsen aan het Charter, het "groene boekje" van de monumentenzorg. De restauratie van het Metselaarshuis te Gent, waarbij consolidatie, restauratie, reconstructie en nieuwbouw ruim aan bod kwamen en omwille van precies deze laatste twee aspecten onder het vuur van de kritiek kwam te liggen, leek ons voor dit doel heel geschikt.

Gent, Cataloniëstraat 1, de voor-
gevel van het
Metselaarshuis
zoals hij er sedert
de verbouwingen
van 1852 uitzag.
Toestand in 1976.

(Foto Bestuur
Monumenten en
Landschappen)

HET METSELAARSHUIS – LANGDURIG VERVAL VAN EEN 'VERGETEN' MONUMENT

Ons verhaal begint in 1976, ofschoon het verval van het Metselaarshuis reeds lange tijd voordien was ingezet. Het huis naast de hoek van de Cataloniëstraat met de Sint-Niklaasstraat – een hoek die op het einde van de vorige eeuw was opgevuld met een buitengewoon ondiep pand – werd met zijn sobere, gepleisterde 19de-eeuwse lijstgevel nauwelijks opgemerkt, tenzij dan misschien door zijn contrast met de rechts aanpalende oude trapgevels. Misschien kon men wel heel even vermoeden – maar daar werd dan niet lang bij stilgestaan – dat een dergelijk alledaags gebouw in het centrum van de oude stadskern wel een voorganger zou hebben gekend waarvan mogelijk nog getuigen in de kern bewaard konden zijn. De woning die bovendien in een verregaande staat van verval verkeerde, werd ook door de monumentenzorger aanvankelijk nauwelijks een blik waardig gegund tot de toenmalige eigenaar, de heer A. Van der Auwermeulen uit Zomergem, bij de stedelijke overheid een aanvraag tot sloping indiende, die hem werd vergund.

De Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie van de stad Gent, die onder meer tot taak heeft gebouwen in de oude binnenstad waarvoor een sloping wordt aangevraagd op hun historische waarde te onderzoeken, kwam na onderzoek *in situ* tot verrassende vaststellingen. Zij- en achtergevels van de woning bleken namelijk tot een vroeg-gotische kern te behoren terwijl de inwendige, in de 16de eeuw verbouwde structuur nog goed bewaard was gebleven en vooral bleek een laat-gotische, met zandstenen parement beklede voorgevel achter het 19de-eeuws pleisterwerk schuil te gaan.

Bijkomend archiefonderzoek maakte duidelijk dat men hier stond voor het oorspronkelijke doch verloren gewaande Metselaarshuis. Het oorspronkelijke, want aan de Graslei had men in 1912 op de plaats van het oud 14de-eeuws huis *Den Enghel* de gevel van het gildehuis van de Metselaars gereconstrueerd (1). Deze belangrijke ontdekking zette de toon voor de toekomstige discussies die omtrent dit pand zouden worden gevoerd. Door zijn Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie over de waarde van het gebouw ingelicht, liet het stadsbestuur in het vooruitzicht van een grondiger onderzoek de werken stilleggen en richtte een aanvraag tot bescherming aan de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg. Daarop eiste de aannemer een aanzienlijke schade-loosstelling van de eigenaar daar de uit sloping te recupereren oude bouwmaterialen volgens zijn

Gent, Catalonië-
straat 1, de voor-
gevel van het
Metselaarshuis na
de sloping van de
19de-eeuwse
toevoegsels en na
verwijdering van de
gevelbepleistering.
Toestand vóór de
restauratie.
(Foto Dienst
Monumentenzorg
en Stadsarcheo-
logie)

Gent,
Cataloniëstraat 1,
het Metselaarshuis
en de nieuwbouw in
de Sint-Niklaas-
straat
(Foto O. Pauwels)

schatting een waarde van ruim 600.000,-fr. zouden hebben vertegenwoordigd. Van zijn kant zou de eigenaar pogen om door een 'geïntegreerd' nieuwbouwproject zijn bouwplannen alsnog te realiseren.

Met de aanvraag tot bescherming en het inzetten van een procedure daartoe kon de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg voortaan participeren aan een uit juridisch oogpunt wel heel netelig dossier. Voortgezet onderzoek had intussen bevestigd dat het banaal uitzicht van het huis in de Cataloniëstraat het resultaat was van een 19de-eeuwse 'eigen-tijdse' gevelopsmuk van een in oorsprong waarschijnlijk 13de-eeuwse stadswoning, waarvan de achter- en zijgevels met onregelmatige stukken Doornikse kalksteen waren opgetrokken. Dit pand was in de 15de eeuw in het bezit gekomen van de metselaarsnering die een voorgevel in zandsteen liet optrekken. De opdracht hiertoe werd in 1526 toevertrouwd aan meester-metselaar Christoffel vanden Berghe die vier jaar later ook de opdracht zou krijgen

voor de bouw van het gildehuis van de Vrije Schippers aan de Graslei. Hoefde voortaan aan de historische en artistieke waarde van het gebouw niet meer te worden getwijfeld, geconfronteerd met een schadeclaim van de aannemer, klachten van de gebuur wegens waterinsijpeling (het dak was immers reeds verwijderd), een procedure tot bescherming en hierdoor in het gedrang gekomen nieuwbouwplannen, tekende de eigenaar tegen de bescherming verzet aan.

Toch zou door de betrokken partijen naar een consensus worden gezocht. Het was eens te meer de vraag of en hoe de tegengestelde belangen te verzoe-nen waren. Enerzijds zouden de historisch waardevolle elementen van het gebouw moeten bewaard blijven, anderzijds zou mits instandhouding van de waardevolle bouwonderdelen aan de eigenaar toch nog de mogelijkheid moeten worden geboden een gedeeltelijke nieuwbouw te realiseren. Het probleem werd bovendien nog in een ruimere stedenbouw-

kundige context geplaatst door de mogelijkheid te onderzoeken om de Sint-Niklaasstraat na sloping van het zeer smalle hoekhuis te verbreden, wat tevens ten goede zou komen aan het Metselaarshuis dat hierdoor met zijn zijgevel in Doornikse breuksteen opnieuw volledig vrij zou komen te staan (2). Voor het oude stadsbeeld zou dit een verrijking betekenen door de integratie van een tot voor kort nog verloren gewaand historisch pand in de onmiddellijke nabijheid van de Sint-Niklaaskerk. De werkelijke draagwijdte van deze 'verrijking' zou echter pas later blijken, nadat aan het Metselaarshuis een nieuwbouw was toegevoegd.

Uiteindelijk werd besloten het gebouw aan een grondiger bouwhistorisch onderzoek te onderwerpen en na te gaan welke bestemming eraan zou kunnen worden gegeven. De Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg zou de stabiliteitsstudie van het gebouw voor zijn rekening nemen en dringende maatregelen tot consolidatie en beveiliging voorstellen. Uit dit onderzoek zou blijken dat de stabiliteit van het gebouw geen onoverkomelijke problemen stelde, ofschoon wel plaatselijk scheuren en barsten zouden moeten worden ingebonden, slecht voegwerk worden verwijderd en het gevelparement worden hervoegd. De toch nog niet zo alarmerende bouwfysische toestand sloot evenwel de noodzaak niet uit van dringende preventieve instandhoudings- en onderhoudswerken, meer bepaald met betrekking tot opstijgend grondwater, aanpassing van het rioleringsnet, onderzoek naar de balken en hun oplegpunten, plaatsing van een voorlopige bedaking en van een goede regenwaterafvoer, alsook opruiming van het puin om zoveel mogelijk ophoping van vocht te weren (3). Algemeen kon dus worden besloten dat het gebouw zelfs in het licht van een nieuwe bestemming nog best te redden viel.

De bescherming als monument van het Metselaarshuis bij Koninklijk Besluit van 21 februari 1978 stelde helaas nog geen punt achter het verval. De lijdensweg van het monument zou daarentegen pas goed op gang komen. Reeds herhaaldelijk had de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen haar ongenoegen geuit over het uitblijven van de noodzakelijke instandhoudingswerken door de eigenaar. In haar zitting van 13 maart 1980 adviseerde ze de minister om 'gelet op de menige gestelde ultimatus, gericht aan de bouwheer' dringende instandhoudingswerken uit te voeren en de stad Gent te verzoeken tot onteigening over te gaan. Vermoedelijk beschouwde de eigenaar instandhoudingswerken toch maar als een voorbarige en dus (voor hem) nutteloze uitgave aan-

gezien hij rond deze tijd ook een aanvraag had ingediend 'tot gedeeltelijke afbraak en heropbouw van een winkelpand met appartementen'. Met instandhoudingswerken kon volgens hem dus best nog wel even worden gewacht. Op 16 maart 1981 bracht het stadsbestuur over de bouwaanvraag een gunstig advies uit, "mits strikte inachtnahme van de voorwaarden en bepalingen gesteld in het advies van 17 december 1980 van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg en van de voorwaarden vermeld in het advies van 23 februari 1981 van de Technische Dienst Stedebouw van de Stad".

Dit advies van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg stelde wat het in de nieuwbouw te integreren monument betreft een aantal voorwaarden:

- Een steiger zal worden opgetrokken om de gevel van het Metselaarshuis nauwkeurig te kunnen opmeten en fotograferen;
- Van de bestaande toestand zal een bouwfysisch verslag worden opgesteld;
- De fotografische documentatie van de bestaande toestand zal worden aangevuld met een historische nota en iconografische documentatie;
- Na deze voorbereidende werkzaamheden zullen de restauratie-opties met alle betrokken partijen worden besproken;
- Het restauratieve gedeelte dient in een afzonderlijk lastenboek te worden opgenomen;
- Alle partijen zullen worden betrokken bij regelmatig te houden werfvergaderingen.

Deze, alsook de voorwaarden die werden gesteld met betrekking tot de nieuwbouw waren zo fundamenteel dat een dergelijke bouwaanvraag in andere omstandigheden niet voor een vergunning in aanmerking zou kunnen komen. Dat dit toch gebeurde vindt zijn oorzaak in de vrees dat de bouwheer in geval van een weigering beroep zou aantekenen waardoor zelfs de bescherming in het gedrang zou kunnen komen. Er mag immers niet uit het oog worden verloren dat alles begonnen was met een stillegging van een rechtmatig verkregen toelating tot slopen.

De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen bleef evenwel voorstander van een strikte toepassing van de procedure en oordeelde dat nog geen advies kon worden uitgebracht zolang in het dossier de historische analyse, het bouwfysisch verslag, de opmetingsplannen van de bestaande toestand en fotodocumentatie ontbraken (4), elementen dus die pas konden worden verstrekt nadat bij de aanvang van de werken ook de steigers voor het onderzoek zouden zijn geplaatst. Het duurde daarna nog geruime tijd vooraleer de

werken werden aangevat en het Metselaarshuis opnieuw in de belangstelling kwam, ook nu onder minder gunstige omstandigheden. De Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg moest op 2 maart 1982 vaststellen dat waardevolle bouw-elementen van het Metselaarshuis, met name gotische haardwangen en moer- en kinderbalken van de eerste verdieping door de aannemer waren weggebroken, afgevoerd en verkocht. Vooral het verwijderen van enkele moerbalken baarde zorgen daar hierdoor de essentieel constructieve verbinding van de muren was verdwenen en gevaar voor instorting reëel was geworden. Aangezien gevreesd werd dat dit slechts een begin zou kunnen zijn van een uiteindelijk integrale sloping van het historisch waardevol pand beval de Rijksdienst een onmiddellijke stillegging van de werken. Dat de eigenaar bovendien had verzuimd de in de bouwvergunning geëiste steigers voor het onderzoek te laten oprichten, alsook de vaststelling dat hij geen aanstalten maakte om tegen het misdrijf van de aannemer op te treden, maakte de zaak nog erger. Daarom deed op 11 juni 1982 de Rijksdienst bij de Procureur des Konings aangifte wegens inbreuk op artikel 11 van het Decreet van 3 maart 1976, waarna vanwege het stadsbestuur de vrij laconieke bevestiging werd ontvangen dat *"de door het College vergunde slopingswerken beëindigd werden, de straatgevel kant Cataloniëstraat samen met twee ingebonden binnenmuren tot boven de raamopeningen van de tweede verdieping en de keldergewelven behouden bleven en alle puin werd opgeruimd"* (5).

De Rijksdienst zag zich tenslotte genoodzaakt om de instandhouding van het Metselaarshuis langs gerechtelijke weg te vorderen, een zaak die thans – twaalf jaar later – nog haar beslag niet heeft gehad.

In april 1985 en de daarop volgende maanden zag het er even naar uit dat het stadsbestuur zich van de tot dan toe geleverde inspanningen om het Metselaarshuis te redden wilde distantiëren. De Schepen van Openbare Werken overwoog een procedure in te zetten tot opheffing van de bescherming en gaf hier toe opdracht aan de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie bij de Rijksdienst – voortaan Bestuur Monumenten en Landschappen – naar de haalbaarheid hiervan te informeren. Blijkbaar bestond toen de tendens bakzeil te willen halen door het behoud van het Metselaarshuis slechts als een *voorlopige* optie te beschouwen en zich te willen beperken tot een archeologische registratie van de ruïne, waarna een sloping zou kunnen worden toegestaan. Ook de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen zou zich met een vervangingsarchitectuur kunnen verzoenen nadat de bescherming

als monument naar een bescherming als stadsgezicht zou zijn omgezet. Het Bestuur Monumenten en Landschappen hield evenwel de boot af: van een opheffing van de bescherming kon geen sprake zijn zolang een rechtszaak aanhangig was en zolang een geldig alternatief – een waardevol en concreet project voor het beschermde pand – ontbrak (6). Daarop deelde het College van Burgemeester en Schepenen mede zich met dit standpunt niet te kunnen verzoenen aangezien de op 16 maart 1981 afgeleverde bouwvergunning als een geldig alternatief werd beschouwd (7).

De door het stadsbestuur ondernomen poging om na het afleveren van een bouwvergunning nu ook door een aanvraag tot opheffing van de bescherming tot een vergelijk met de eigenaar te komen moest dus zonder resultaat blijven zolang een gerechtelijke procedure liep tussen het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en de eigenaar.

In afwachting van een uitspraak in deze rechtszaak was het toch noodzakelijk een strategie voor de komende jaren te ontwikkelen. Dit gebeurde op 8 juli 1986 tijdens een overlegvergadering tussen de stad Gent en het Bestuur Monumenten en Landschappen, waarbij de fundamentele vraag werd gesteld of een restauratie, meer bepaald een reconstructie van de voorgevel wetenschappelijk kon worden verantwoord. Men merkt op dat hier niet alleen opnieuw sprake is van behoud en restauratie maar voortaan ook van *reconstructie* van niet meer aanwezige bouwonderdelen van het monument. Deze nieuwe ommekeer in de visie van het stadsbestuur was vooralsnog niet veel meer dan een theoretische en bijgevolg precaire denkoefening in afwachting van een gerechtelijke uitspraak ten gronde. Men beseft evenwel dat, indien voor een reconstructie zou worden geopteerd, geen sprake kon zijn van een strikte naleving van de bepalingen van het Charter van Venetië en dat dit in de toekomst als een precedent zou kunnen worden aangegrepen. Wilde men dit laatste vermijden, dan zou het onontbeerlijk zijn een eventuele beslissing ten gunste van reconstructie grondig en met nadruk op het uitzonderlijk en eenmalig aspect van deze zaak te motiveren. In de verschillende rapporten die door de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie werden opgemaakt zou de nadruk dan ook sterk worden gelegd op de grote historische waarde van het monument en op de uitzonderlijke omstandigheden die tot de bescherming hadden geleid en die een reconstructie konden rechtvaardigen.

Bij een tussenarrest van 6 november 1986 van het Hof van Beroep te Gent werd de eigenaar veroor-

deeld tot uitvoering van de door het Bestuur Monumenten en Landschappen geëiste instandhoudingswerken. Hierop besliste de eigenaar af te haken en sloot met een promotor een akte van verkoop af die tot 30 juni 1987 geldig zou blijven. Een in deze akte opgenomen clause bepaalde dat de optienemer, de N.V. Cogérim uit Ronse, vertegenwoordigd door de heer J. Meunier, zich zou verbinden tot een *onmiddellijke* uitvoering van de door de rechtbank opgelegde instandhoudingswerken. Maar hier bleek een addertje onder het gras te schuilen: niet alleen zou de promotor als naamloze vennootschap voor 50 % de kosten van een restauratie moeten dragen, doch de subsidieregeling zou hem ook verhinderen het goed binnen de twintig jaar na ontvangst van de subsidie te verkopen, een bepaling die hij uiteraard met zijn belang in strijd achtte. Om uit de impasse te geraken werd toen voorgesteld dat het stadsbestuur de voorgevel zou overnemen en als opdrachtgever voor de restauratie ervan zou optreden (8). Op 15 januari 1987 gaf het College zijn principieel akkoord met deze oplossing, zodat de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie met het opmaken van een voorontwerp van restauratie kon worden belast.

Dit akkoord hield dus in dat tussen de stad en de promotor een overeenkomst zou worden gesloten waardoor de eigenaar de voorgevel zou overdragen aan de stad Gent, die de restauratie van de gevel voor haar rekening zou nemen terwijl de promotor zou instaan voor de restauratie van de vroeg-gotische zijgevel en de keldergewelven en voor de bouw van een nieuwe constructie achter de voorgevel. Bij deze overeenkomst zou een samenwerkingsclausule worden ingelast betreffende voorbereiding en begeleiding van het dossier, uitvoering van de werken, toezicht en coördinatie (9).

Nadat het ontwerp van overeenkomst tussen de stad Gent en de N.V. Cogérim door de provinciegouverneur was goedgekeurd zou het nog enige tijd vergen vooraleer dit door de promotor werd ondertekend (10). Wegens de reeds lopende rechtszaak tegen de eigenaar kon voor het Bestuur Monumenten en Landschappen de bepaling aangaande de instandhoudingswerken in de akte van verkoop tussen de eigenaar en de promotor juridisch niet als een nieuw element worden beschouwd en bleef de verantwoordelijkheid voor het uitvoeren van de geëiste werken ten laste van de eerste eigenaar. Een voorontwerp en ontwerp van restauratie werden respectievelijk op 27 mei en 29 juni 1987 en op 26 november en 16 december 1987 door het College van Burgemeester en Schepenen en de Gemeenteraad goedgekeurd. Het Bestuur Monumenten en

Landschappen bracht op 12 december 1987 een globaal gunstig advies uit over het restauratiedossier.

HET METSELAARSHUIS – ICONOGRAFISCH

Het is duidelijk dat een niet alledaagse beslissing van de stedelijke overheid tot het stilleggen van een vergunde sloping en een de door de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg ingeleide beschermingsprocedure ook een degelijke motivering vergden. De wetenschappelijke onderbouw voor deze motivering was het resultaat van het grondig onderzoek dat door de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie werd verricht. De gegevens omtrent de bouwgeschiedenis van het Metselaarshuis ontlenden wij dan ook aan het werk van conservator Geert Van Doorne en zijn medewerkers.

Aangezien ook in enkele publikaties reeds aandacht aan de geschiedenis van het Metselaarshuis werd besteed kunnen wij ons hier beperken tot de belangrijkste feiten en de voor de latere restauratie en reconstructie nuttige gegevens (11).

De oudste gedeelten van het op een halfbovengrondse kelder rustend gebouw worden gevormd door de achter- en zijgevels, waarschijnlijk uit de 13de eeuw daterend en uit onregelmatige stukken Doornikse kalksteen opgetrokken. Naast sporen van oorspronkelijke vensteropeningen in de oostelijke gevel resten van de bekroning van de achtergevel nog een drietal trappen. Mogelijk bestond de voorgevel oorspronkelijk uit een houten constructie (12). In schepenakten van het begin van de 15de eeuw werd het huis herhaaldelijk vermeld als particulier bezit met het statuut van '*vrij huis vrij erve*' en met de naam *Rode Deur* (13). Op 27 mei 1432 werd het huis verkocht aan de metselaars, die het toen reeds enkele jaren in gebruik hadden. De ligging tegenover het koor van de Sint-Niklaaskerk was bovendien zeer geschikt voor een nering die enkele maanden voordien beschikking had gekregen over de askapel van het koor van deze kerk (14). Op 18 december 1526 werd een contract afgesloten met meester-metselaar Christoffel vanden Berghe voor de bouw van een nieuwe voorgevel (15). Het is ook in die tijd dat onder andere het op kolommen rustend gewelf van de tweebeukige kelder, de verschillende balkenlagen en de bekapping werden hermaakt (16). Bij het 16de-eeuwse interieur van de eerste verdieping (17) vallen een aantal bijzonderheden op, zoals kraagstenen en moerbalken met laat-gotische profileringen en in bloemvorm gesmede nagelkoppen,

Gent,
 Cataloniëstraat 1,
 de voorgevel van
 het Metselaarshuis
 na de restauratie en
 de reconstructie.
 Toestand in 1994.
 Let op de drie
 geveelfriezen met
 hun gesculpteerde
 panelen. Van onder
 naar boven:
 het wapen van het
 metselaarsambacht
 (eerste fries), de
 Maagd van Gent
 tussen de wapens
 van Vlaanderen en
 van Gent (tweede
 fries), het wapen
 van de Habs-
 burgers tussen de
 panelen met de
 kenspreuk van
 Karel V
 (derde fries).
 (Foto O. Pauwels)

Gent,
 Cataloniëstraat 1,
 de voorgevel van
 het Metselaarshuis
 volgens een
 aquarel van
 J.B. De Noter,
 1809.
 Pinakels met hun
 versieringen en de
 morrisbeelden zijn
 niet meer
 aanwezig.
 (Foto S.A.G., Atlas
 Goetghebuer,
 85/23b)

geprofileerde haardwangen (thans verdwenen) tussen spitsbogige nissen in het achterhuis en resten van muurpolychromie (18).

Spil van de inzet voor het behoud van het Metselaarshuis was evenwel de 16de-eeuwse voorgevel waarover men naast geschreven bronnen ook door iconografische documenten vrij goed wordt ingelicht.

Ter verantwoording voor het herstel en de reconstructie werden in 1983 deze bronnen door de Dienst Monumentenzorg kritisch onderzocht (19).

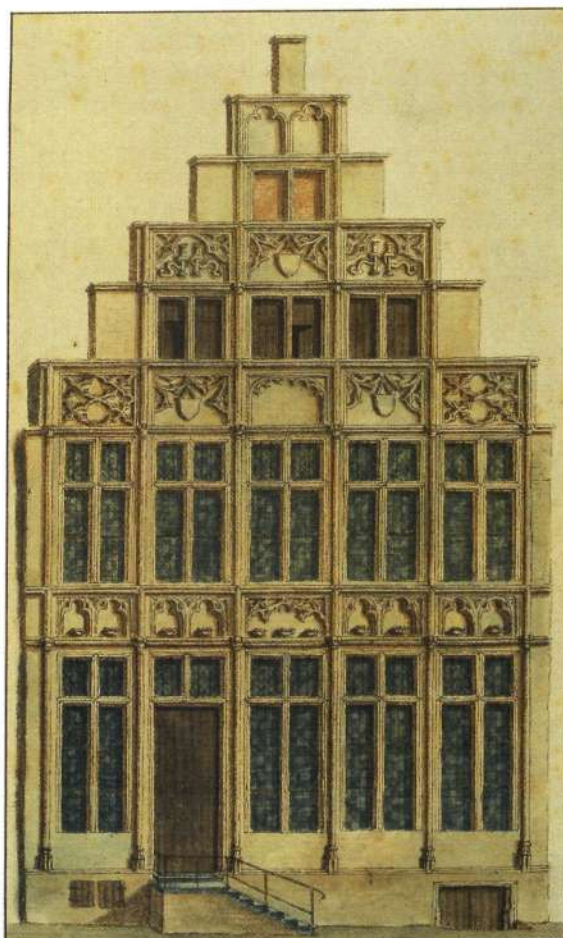
Voor een beter begrip is een bondige beschrijving van de voorgevel van het Metselaarshuis hier op haar plaats en beschouwen wij de gevel zoals hij zich sedert de restauratie voordoet.

Deze gevel, in baksteen opgetrokken en met een parement van Lediaanse steen bekleed, bestaat uit twee bouwlagen van vijf traveeën, opgetrokken boven een half boven het straatniveau uitgebouwde kelder. De topgevel, die in zijn grondvorm wezenlijk een trapgevel is, telt nogmaals twee niveau's, respectievelijk met drie en met één enkele vensteropening. De grote ramen van de twee verdiepingen hebben stenen kruiskozijnen, de twee kelderramen aan weerszijden van een dubbele trap en de vier ramen van de topgevel zijn van het type bolkozijn, i.e. met middenstijl zonder bovenlicht. Zeer dunne schalken, vanaf de sokkel boven de kelderramen tot in de topgevel doorlopend en alleen ter hoogte van raamdorpels en -lateien door even dunne horizontale waterlijsten versneden, lopen boven de geveltrappen uit op slanke, veelhoekige pinakels die met draaiende bronzen beelden zijn bekroond. Ofschoon de schalken op elke verdieping door waterlijsten even worden onderbroken blijft het vertikalisme beklemtoond, vooral door de zes boven de topgevel uitgebouwde pinakels die met de gevel worden verbonden door concave C-vormige krulornamenten. De geveltop wordt beëindigd door twee krullen die in een kruisbloem uitlopen. Aan de vraag of de C-vormige krullen moeten worden beschouwd als een nieuw vormelijk element in deze laatste fase van de gotiek dan wel vooruitlopen op de vroege renaissancevormen zal verder nog aandacht worden besteed.

De blinde gevelvelden tussen de boven- en onderdorpels van de ramen bieden ruimte voor een gesculpteerde versiering, bestaande uit hetzij een zich herhalend vlakornament, hetzij heraldische motieven al dan niet met half verheven figuratief beeldhouwwerk gecombineerd. De versiering bestrijkt de vijf panelen van het eerste en van het tweede fries boven de grote kruiskozijnen, voorts de drie panelen van het onderste fries van de topgevel

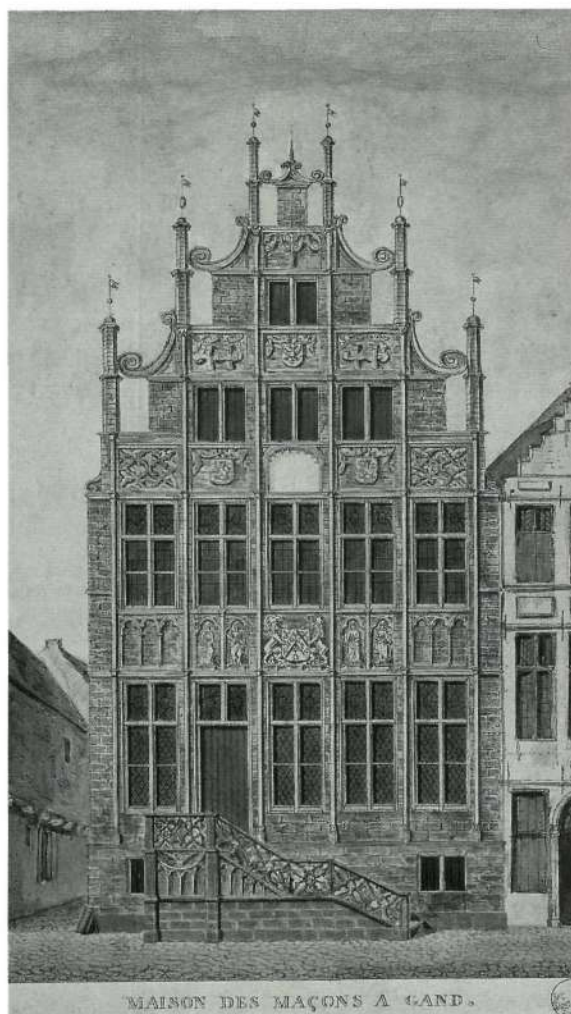
en het ene paneel geheel boven in de topgevel. Vier panelen van het onderste fries en het paneel boven in de topgevel bestaan uit dubbele, met driepasboog gesloten blinde velden; de twee buitenste panelen van het tweede fries bestaan uit een overhoekse compositie van vierpassen.

Het centrale paneel van het fries boven de eerste verdieping toont het beschilderd blazoën van de metselaarsnering, gehouden door twee leeuwen. De panelen aan weerszijden van dit wapenschild zouden oorspronkelijk de patronen van het ambacht hebben bevat, namelijk de *Vier Gekroonden* Sint-Severinus, Sint-Severianus, Sint-Carpophorus en Sint-Victorinus. Aangezien hun juiste voorstelling niet was gekend en geen bevestigingspunten voor beelden werden aangetroffen bleven de panelen leeg en werden enkel de sokkels hermaakt. In het fries boven de tweede verdieping prijken de wapenschilden van Vlaanderen en Gent aan weerszijden van een centraal paneel dat onder een gotische veelpasboog de Maagd van Gent gebeeldhouwd voorstelt. In het fries daarboven zijn de panelen aan weerszijden van het centraal geplaatst wapen van de Habsburgers

De voorgevel van het Metselaarshuis volgens de aquareel van P.J. Goetghebuer, 1836. Dat het om een eigen interpretatie gaat blijkt onder andere uit de aan de trapgevel toegevoegde pinakels, verbonden door concave C-vormige krullen en de met laat-gotisch maaswerk uitgewerkte borstwering van de trap. De beëindigingen op de gevelschouders en de C-vormige krullen tussen de pinakels worden als aan de renaissancestijl ontleende voluten afgebeeld.

(Foto S.A.G., Atlas Goetghebuer, 85/23a)

versierd met de kenspreuk van Karel V 'Plus Oultre', op banderol en gecombineerd met twee Hercules-zuilen.

Op de prent in Sanderus' *Flandria Illustrata* (1641-1644) kan men duidelijk zien dat het Metselaarshuis oorspronkelijk de hoek vormde van de Cataloniëstraat met de Kromsteeg (de latere Sint-Niklaasstraat). Nadat in 1540 het Metselaarshuis was geconfisqueerd en openbaar verkocht (20) bleef het ook na een herinrichting als herberg in 1696 op enkele details na ongewijzigd (21). Ondertussen was in 1660 de dubbele buitentrapp die toegang gaf tot de deur in de centrale travee door een enkele trap vervangen. In 1770 werd de deur in functie van de bouw van een nieuw trappenhuis met gang een travee naar links verplaatst en de oude deuropening tot venster omgevormd (22).

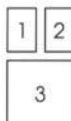
In de 20ste eeuw werd de deur nogmaals verplaatst, nu naar de linker travee (23). Echt ingrijpende verbouwingen en verminkingen zouden pas plaatsvinden in de 19de eeuw, meer bepaald in 1852 toen de zolderverdieping en de geveltop werden gesloopt, de toegang verplaatst en een verdieping werd bijgebouwd. Het reeds genoemde smalle hoekpand, dat de oude zijgevel van het Metselaarshuis insloot, dateerde pas van 1897 toen de Kromsteeg door de Sint-Niklaasstraat werd vervangen.

Nadat dus het Metselaarshuis ruim drie eeuwen lang vrijwel ongewijzigd was gebleven hebben de grote verminkingen – vooral die van 1852 – er tenslotte voor gezorgd dat het pand tot aan zijn restauratie het troosteloos beeld van een ruïne bood. Nadat ook de bedaking en de bovenste verdieping van de lijstgevel op hun beurt waren gesloopt en tenslotte de bepleistering van de voorgevel voor het verrichten van het bouwhistorisch onderzoek was verwijderd, bleef het Metselaarshuis nog jarenlang als een open wonde het historisch stadsbeeld ontsieren. De bovengrondse, nog slechts twee verdiepingen hoog reikende constructie was nauwelijks meer dan een leeg omhulsel van vier muren die bij de eerste verdieping gebrekkig werden geschoord door enkele moerbalken die aan de slopershamer waren ontkomen. De eens zo rijke vroeg-16de-eeuwse voorgevel was aldus gereduceerd tot een stenen skelet dat een vrije doorkijk bood op de puinhoop daarachter en op de open hemel. Bovendien was het gevelparement in de 19de eeuw hardhandig afgeslagen om de bepleistering beter te doen hechten. Desalniettemin spraken de nog slechts vaag geprofileerde penanten en vensteromlijstingen en het verminkte wapenschild tussen de leeuwefiguren boven de centrale travee duidelijke taal dat de ruïne een belangrijke voorgeschiedenis

De voorgevel van het Metselaarshuis volgens een steendruk van de gebroeders F. en G. Gyselynck, omstreeks 1833. Door de voorgevel met een travee uit te breiden werd het *Hôtel du Comte d'Egmont* groter voorgesteld dan het in werkelijkheid was. Let op de beëindigingen boven de gevelschouders ter hoogte van het tweede gevelries.

(Foto R.U.G., Kaartenzaal, Album porceleinkaart, Arm. 4 101, p. 3)

De voorgevel van
het Metselaarshuis

1.
volgens de steen-
druk van A. De
Vigne, *Mœurs et
usages des corpo-
rations de métiers*,
Gand, 1857, p. 99,
Pl. 6. Op het tijdstip
dat de tekening
werd gemaakt was
de voorgevel reeds
grondig getransfor-
meerd. De auteur
heeft zich dan ook
gebaseerd op de
reconstruc-
tekening van
P.J. Goetghebuer.

2.
volgens de litho van
C. Kissel in F. De
Potter, *Gent van
den oudsten tijd tot
heden*, Gent, 1884-
1933, deel III, 1885,
p. 395. Ook deze
voorstelling is
gebaseerd op de
reconstruc-
tekening van
P.J. Goetghebuer.

3.
volgens de tekening
van A. Poppe,
1908, gemaakt ter
gelegenheid van de
tentoonstelling in
Brussel in 1910.
(Foto's S.A.G.,
Atlas Goetghebuer,
85/23c, 85/23d,
85/24)

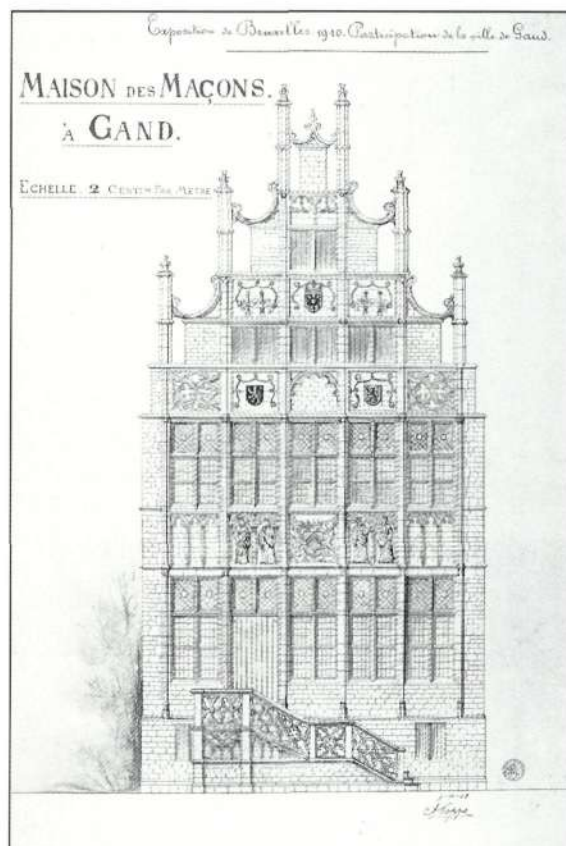
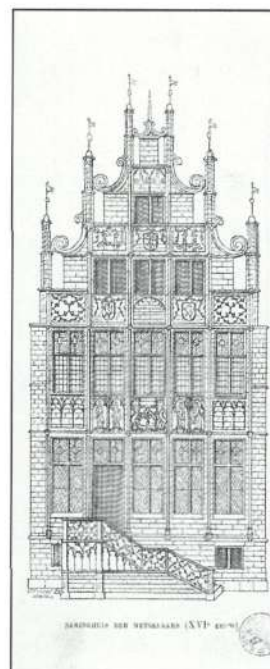
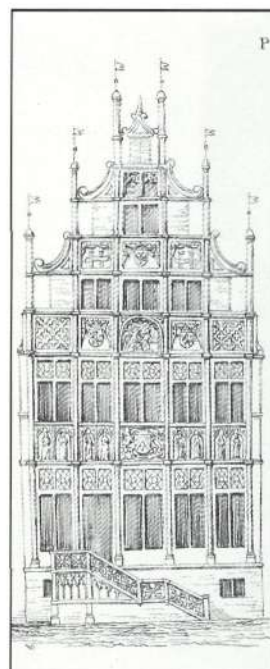
had gekend. Op de duur wekte de jarenlange stagnatie van deze toestand dermate ergernis op dat de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie nadrukkelijk het herkenningsteken van beschermd monument op de gevel liet aanbrengen.

Men was er zich van bewust dat het herstel van de voorgevel in zijn oorspronkelijke praal in aanzienlijke mate op een reconstructie zou neerkomen. De reeds genoemde zogenaamde reconstructie van de gevel van het Metselaarshuis aan de Graslei was een onbetrouwbare bron gebleken en dus onbruikbaar terwijl de iconografische documenten onderling ook opmerkelijke verschillen te zien gaven (24). Enkele van de iconografische documenten die voor een gevelreconstructie bruikbare informatie konden verschaffen waren in de eerste helft van de 19de eeuw verzameld in de *Atlas Goetghebuer* en tonen de gevel zoals deze er vòòr de noodlottige ingrepen zou hebben uitgezien. De onderlinge verschillen in de afbeeldingen – de tekenaars of architecten hadden de werkelijkheid op hun eigen manier geïnterpreteerd – vereisten een behoedzame interpretatie van deze documenten.

De aquarel van J.B. De Noter van 1809 (25) laat in de panelen slechts blind maaswerk zien. In het fries boven de eerste verdieping ontbreken het wapenschild en de beelden van de Vier Gekroonden en in het centrale paneel boven de tweede verdieping ontbreekt het beeld van de Maagd van Gent. Ook ontbreekt elk spoor van de pinakels met hun ornamenten, waardoor de basisvorm van een trapgevel duidelijk te voorschijn treedt.

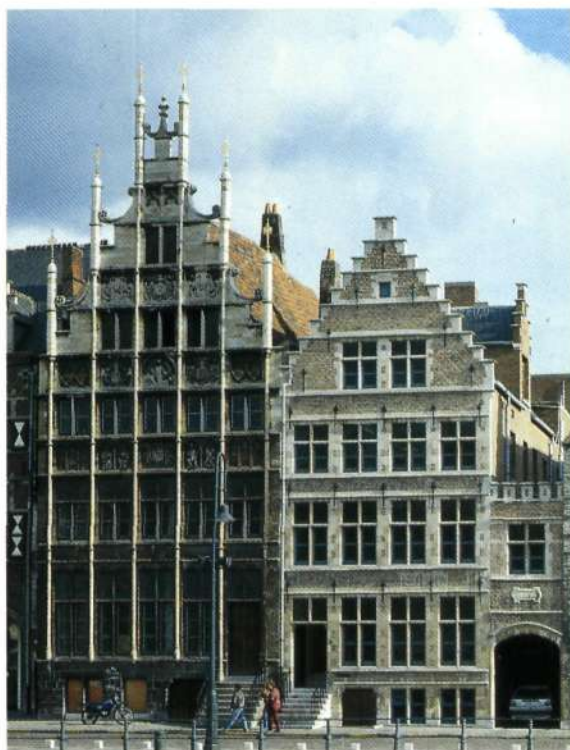
De basisvorm van de trapgevel, zonder de pinakels dus, zien wij ook bij een steendruk van de gebroeders F. en E. Gyselynck (26) die M. Daem omstreeks 1833 dateert (27). De gevel wordt hier met zes in plaats van vijf traveeën afgebeeld zodat ook de reeks versierde panelen niet met de werkelijkheid overeenkomt. Van het beeldhouwwerk zijn alleen de leeuwen voorgesteld met het schild dat oorspronkelijk het wapen van de nering droeg. Anderzijds ontbreken in het derde gevelfries de twee panelen met de Herculeszuilen. Het ligt voor de hand dat deze gravure als iconografische bron globaal niet bruikbaar is. Wel valt hier voor het eerst aan weerszijden boven het fries van de tweede verdieping een rudimentair afgebeelde beëindiging op van de hoekpenanten van de gevel.

Het derde document is een gekleurde aquarel van P.J. Goetghebuer van 1836 (28). Tenzij Goetghebuer zich zou hebben geïnspireerd op een ons onbekend ouder iconografisch document moet deze afbeelding worden beschouwd als een geïdealiseerde reconstructie van een laat-gotische gevel. Immers, nu

worden in tegenstelling tot de vroegere afbeeldingen de pinakels met hun versiering en de beelden van de Vier Gekroonden wel afgebeeld. De in natuursteen uitgevoerde overgangen tussen de onderste pinakels en de hoekpenanten boven het tweede fries, die reeds bij de gravure van de gebroeders F. & E. Gyselynck onze aandacht hebben getrokken, worden

Gent, Graslei 8, reconstructie van 1912 van de voorgevel van het Metselaarshuis op de plaats van het 14de-eeuws huis *Den Enghel*. Deze reconstructie, die deel uitmaakte van het stadsverfraaiingsprogramma voor de wereldtentoonstelling van 1913, wijkt in verschillende opzichten van het origineel af. (Foto Provinciale Dienst voor het Kunstopatrimonium, Gent)

hier voorgesteld als volutevormige 'oren'. Aan dit detail en de gesculpteerde krullen die de pinakels met de topgevel verbinden zullen wij verder nog enige aandacht moeten besteden.

Voortaan zullen de iconografische bronnen geïnspireerd worden door de aquarel van Goetghebuer. Dit is van belang omdat op het tijdstip waarop de latere tekeningen tot stand zijn gekomen de gevel van het Metselaarshuis door de transformatie van 1852 totaal onherkenbaar was geworden. Het volstaat nog even een tekening van F. de Vigne te vermelden, die in 1857 als litho werd gepubliceerd en waaraan de auteur als commentaar toevoegt dat *"au moment où nous l'avons dessiné (...) la façade était assez dégradée, mais un dessin qui fait partie de la belle collection de Mr Goetghebuer, nous est venu en aide, pour reproduire cette maison dans son état primitif"* (29).

HET METSELAARSHUIS – RESTAURATIE EN RECONSTRUCTIE

Men dacht nu over voldoende elementen te beschikken op grond waarvan restauratie en reconstructie van de gevel van het Metselaarshuis konden worden verantwoord. Waar de iconografische bronnen twijfel lieten bestaan werd het bouwcontract van 1526 te hulp geroepen. Nochtans bood geen enkele icono-

grafische bron een origineel en gedetailleerd beeld van de grillige contouren van de topgevel en op de oudst gekende afbeelding die de gevel in vooraanzicht weergeeft – de aquarel van J.B. De Noter van 1809 – valt niets meer te bespeuren van de pinakels met hun versiering en beelden. Voor de reconstructie van de voorgevel heeft men zich hoofdzakelijk moeten baseren op de beschrijving in het contract van 1526 en op de aquarel van P.J. Goetghebuer van 1836.

Met uitzondering van de achter- en zijgevels en de schaarse nog bewaarde elementen van het interieur, waarvan conservering en restauratie voor rekening van de promotor (30) kwamen, werd bij het opmaken van het restauratiedossier voor de voorgevel wezenlijk onderscheid gemaakt tussen twee gedeelten die een verschillende aanpak vergden. Er was enerzijds het nog bewaard gebleven gedeelte waartoe de halfbovengrondse kelder en de twee verdiepingen behoorden en er was de geveltop die aan de hand van de iconografische bronnen en de bepalingen van het contract van 1526 zou worden gereconstrueerd. De kostprijs voor de subsidieerbare werken was geraamd op 18.265.000,-fr, waarvan 12.595.000,-fr. (exclusief BTW) in aanmerking kwam voor de bepaling van het aandeel van de Vlaamse Gemeenschap (60 %). De restauratiewerken, uitgevoerd door de firma Goedleven uit Brasschaat, werden aangevat op 24 april 1990 en met de voorlopige aanvaarding beëindigd op 28 mei 1991 (31).

Na schoring van de gevelopeningen werden de onderdelen in Lediaanse steen verwijderd waarvan de structuur te sterk was aangetast of waarvan basissen, kapitelen en lijstwerk onherstelbaar waren beschadigd. Bij de te zeer beschadigde stenen werd mits reductie van de afmetingen gestreefd naar een maximale recuperatie elders in de gevel. De vensterpenanten die oorspronkelijk met dunne doorlopende schalken waren geleed bleven bewaard; hierin werden gleuven uitgekapt om er nieuwe schalken in te plaatsen. Hiervoor werd Lediaanse steen gebruikt terwijl Anstrude voor het nieuw maaswerk in de panelen van de gevelfriezen werd verwerkt. Voor de overige aan te vullen grote partijen gebruikte men Massangis Roche Jaune en Roche Claire, terwijl deze laatste ook voor parement en schalken in de nieuwe topgevel werd gebruikt. Anstrude werd dan weer gebruikt voor de pinakels, het C-vormig krulwerk en de bekroning van de topgevel.

Voor het beeldhouwwerk in de gevelpanelen werden vooraf gipsen modellen vervaardigd waarop rubberen mallen werden gegoten om daarna van deze modellen getrouwe kopieën te beeldhouwen (32). Kleine holten in het parement van de oude gevel, veroorzaakt door

1 2 3

1.
Gent, Graslei 14, de
voorgevel van het
gildehuis van de
Vrije Schippers,
1530. Voor de bouw
van dit gildehuis
kreeg Christoffel
vanden Berghede de
opdracht.

2.
Gent, Gouden
Leeuwplein 7, voor-
gevel van het huis
De Fontaine, 1539.
Detail van de top-
gevel met concave
C-vormige krullen-
belijning.

3.
Brugge, Burg,
voorgevel van de
Griffie, 1534-1537.
Detail van de top-
gevel met concave
C-vormige krullen-
belijning. Anders dan
de gevelbelijning van
het huis *De Fontaine*
te Gent, die de
regionale beslagstijl
aankondigt, wijst de
meer plastisch uit-
gewerkte vorm-
geving van de
C-vormige krullen
hier op een
rechtstreekser
beïnvloeding door
renaissancevormen.

het afkappen voor het aanbrengen van gevelbepleistering, werden opgevuld met steenherstmortel en iets grotere holten werden aangevuld door het inlijmen van stukjes Lediaanse steen. Ook de koppen en de klauwen van de leeuwen in het wapenschild van de metselaarsnering werden met steenherstmortel geretoucheerd.

Tenslotte zorgde het nafrijnen van gerestaureerde gevelelementen ervoor dat kleinere beschadigingen bij de bewaarde delen van het oude gevelparement nauwelijks zouden opvallen. Als eindafwerking werd een behandeling met natuursteenverharder en met een waterafstotend product voorzien. De oude gevel werd gereinigd met natte verzadigde stoom.

Behalve voor de volledige topgevel werd het principe van reconstructie ook toegepast voor de nieuwe, oorspronkelijk in het midden van de gevel geplaatste dubbele trap met doorgang naar de kelder en met smeedijzeren leuning (33), de meeste sculpturen in de gevelpanelen, de reeds vermelde schalken en geprofileerde lijsten en de stenen kruiskozijnen in de vensters (34). De bovenlichten van de kruiskozijnen werden gevuld met glas-in-lood (35), nieuw hangen sluitwerk werd in smeedwerk uitgevoerd naar oud model. De benedenlichten van de kruiskozijnen werden met naar binnen draaiende luiken gesloten (36).

De topgevel was het voorwerp van een volledige reconstructie, namelijk de gevel met gesculpteerde panelen, schalken, geprofileerde lijsten en klooster-

kozijnen met naar binnen draaiende luiken, voorts ook de pinakels met hun stenen krulvormige verbindingsstukken (37) en de bekronende beeldengroep. Als versterking van de pinakels werden inoxstaven ingebracht en trekankers verbonden deze pinakels met de dakconstructie. Voor de ongeveer levensgrote morrisbeelden werd in de pinakels een buis geplaatst en een lagersysteem boven de pinakels zorgde ervoor dat de beelden met de wind konden draaien (38).

De achterzijde van de nieuwe topgevel werd opgetrokken met baksteen om daarna te worden bepleisterd (39). Voor de voorzijde werd Massangis Roche Claire gebruikt, voor de fijnere textuur van het beeldhouwwerk Anstrude. Als eindafwerking zou ook de topgevel met een waterafstotend product worden behandeld.

Het principe van reconstructie blijft uit het oogpunt van restauratie-ethiek het voorwerp van tegenspraak en de restauratieve aanpak van de voorgevel van het Metselaarshuis maakte hierop geen uitzondering. Waarom voor een reconstructie werd gekozen en op welke bronnen of bouwsporen men zich hiervoor kon beroepen vergt enige toelichting, i.c. ook verantwoording.

- Het door twee leeuwen gehouden blazoën van de metselaarsnering was nog aanwezig doch het wapen van de nering was in 1696 weggekapd toen het huis als herberg *De Grave van Egghermont* was ingericht (40). Voor de reconstructie ervan heeft men zich

gebaseerd op een houtgravure van de Gentse drukker Pieter de Keyser van 1524 waarop alle schilden van de kleine neringen staan afgebeeld.

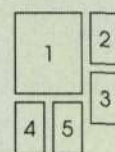
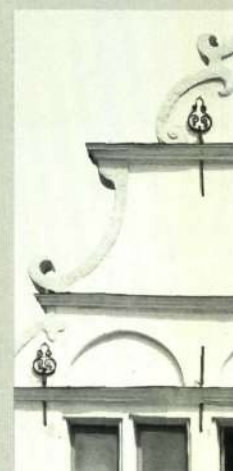
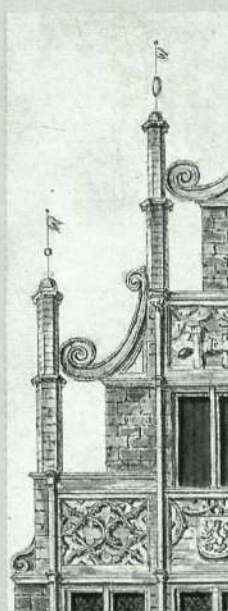
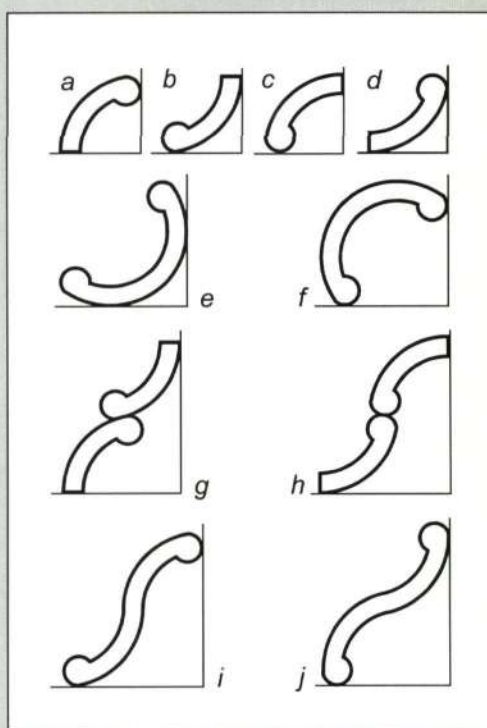
- De panelen aan weerszijden van dit wapenschild zouden oorspronkelijk de patronen van het ambacht, de Vier Gekroonden Sint-Severinus, Sint-Severianus, Sint-Carpophorus en Sint-Victorinus hebben bevat. Zoals gezegd was niets geweten omtrent hun juiste voorstelling bij de gevel van het Metselaarshuis en werden in de gevel geen bevestigingspunten voor dergelijke beelden aangetroffen, wat voor gevolg had dat geen beelden werden geplaatst en alleen de sokkels werden hersteld (41).

- Het bouwcontract schreef voor de versiering van het tweede en derde fries twee leeuwen en een wapen voor. Het zijn deze wapenschilden van de Habsburgers, van Vlaanderen en Gent die bij de verbouwing in 1852 uit de gevel werden weggenomen. De wapenschilden van de Habsburgers, van Vlaanderen en Gent zijn bewaard in het Museum van Stenen Voorwerpen in de voormalige Sint-Baafsabdij. De wapenschilden van Vlaanderen en Gent werden hermaakt en geplaatst in het tweede gevelfries aan weerszijden van het centrale gebeeldhouwde paneel dat onder een gotische veelpasboog de Maagd van Gent voorstelt. Het wapenschild van de Habsburgers werd hermaakt en geplaatst in het centrale paneel van het fries in de topgevel.

- Voor het gebeeldhouwde paneel met voorstelling van de Maagd van Gent onder een gotische veelpasboog heeft men zich gebaseerd op de overeenkomst van 1526 en voor de veelpasboog op de aquarel van J.B. De Noter van 1809. Overigens kon de beeldhouwer zich voor de reconstructie van het beeldhouwwerk ook inspireren op het ruitvormig reliëf van de voormalige Spitaalpoort uit 1524 (thans bewaard in het Museum van Stenen Voorwerpen) dat chronologisch en iconografisch erg verwant is met het decoratief programma van de Metselaarsgevel (42).

- De panelen links en rechts van het wapen van de Habsburgers zouden volgens het contract worden versierd met de kenspreuk van Karel V "*Plus Oultre*". Deze kenspreuk op banderol, gecombineerd met twee Herculeszuilen, waarvan een exemplaar wordt bewaard in het Museum van Stenen Voorwerpen, komt ook voor op de gerestaureerde gevel van het gildehuis van de Vrije Schippers aan de Graslei, waarvoor in 1530 Christoffel vanden Berghe als algemeen aannemer optrad (43). Het origineel dat voor de nieuwe panelen model stond is trouwens van deze gevel afkomstig toen hij in 1904 werd gerestaureerd.

In zijn advies van 23 november 1987 had het Bestuur Monumenten en Landschappen erop aange-

1. De zeer karakteristieke gevelbelijning van de 16de eeuw heeft in onze gewesten niet zozeer met rechtstreekse invloeden uit de renaissance te maken doch vindt haar wortels in het spel van *courbes* en *contre-courbes* gedurende de laatste fase van de gotiek. De ontwikkeling zal in het tweede kwart van de 16de eeuw leiden tot een specifieke vormgeving van vlak uitgewerkte dekstenen waarbij aanvankelijk slechts sporadisch renaissance-elementen worden geïntroduceerd. De schematische tekening stelt de elementen voor waaruit de belijning van 16de-eeuwse gevels in onze gewesten wordt samengesteld. Als basiscomponent kan de kwartcirkelvormige krul worden beschouwd die op een van de uiteinden in ronde of in haakvorm uitloopt en convex (a, c) of concaaf (b, d) geplaatst de door geveltrappen ontstane hoeken opvult. Twee van zulke elementen kunnen worden gecombineerd tot concaaf (e) of convex (f) geplaatste krullen en vormen respec-

tievelijk een holle en bolle gevelbelijning, of ze kunnen tot een bolholle (g) of holbolle (h) belijning worden samengesteld. Tenslotte resulteren de composities in S-vormige (i) of in vers S-vormige, aan renaissancevoluten gelijkende klauwstukken (j). Met de kwartronde krul en zijn onder verschillende hoek geplaatste vormen zijn de combinatiemogelijkheden bij onze renaissancegevels quasi onbegrensd. (Tekening Hedwig Van Den Bossche)

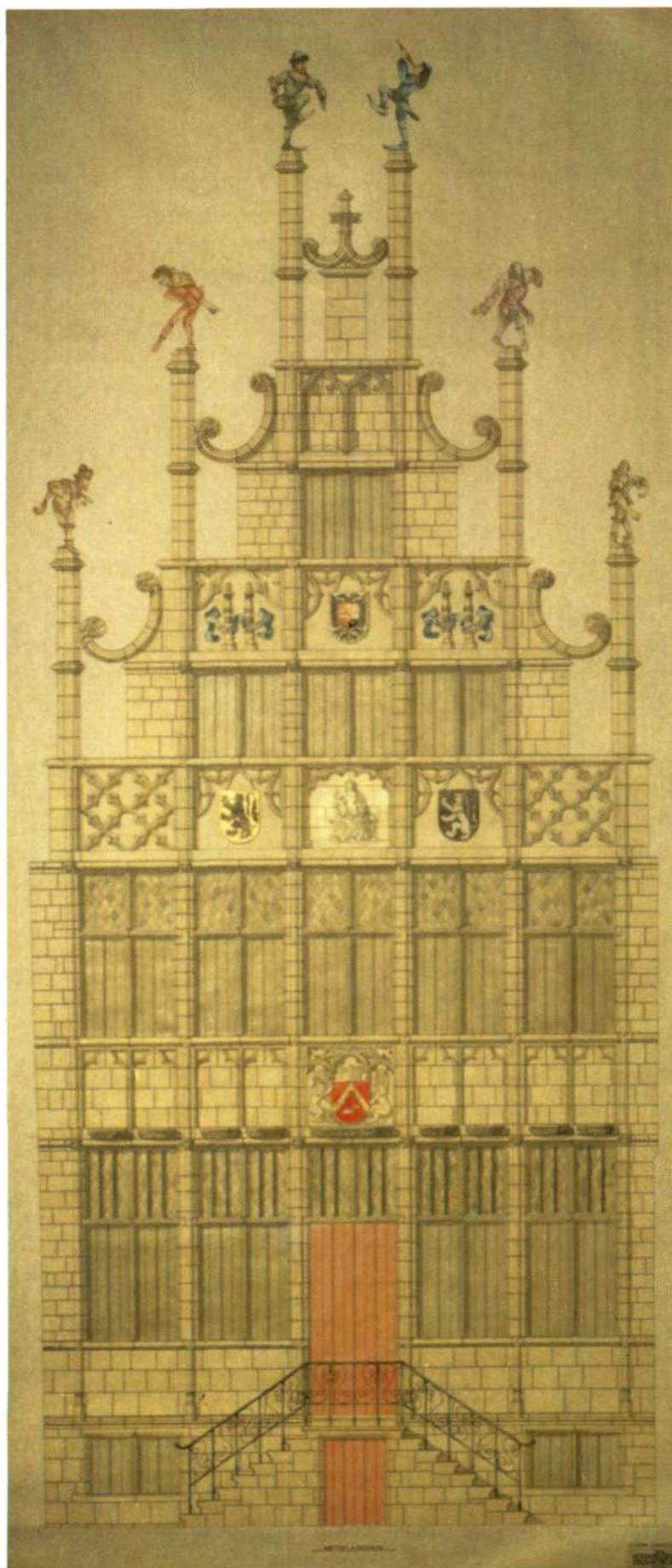
2. Gent, Graslei 14, de voorgevel van het gildehuis van de Vrije Schippers, 1530. Detail van de topgevel met gebogen verbindingsstuk tussen pinakels en geveltopversiering. (Foto Bestuur Monumenten en Landschappen)
3. Gent, Gouden Leeuwplein 7, topgevel van het huis *De Fontaine*, 1539. Detail met concave C-vormige krullenbelijning. Met zijn vlakke bandvormige behandeling van de dekstenen kondigt de gevel reeds de ornamentale *beslagstijl* aan van de tweede helft van de 16de eeuw. Tevens is deze gevel het oudst gekende specimen van de karakteristieke renaissanceklokgevels in onze gewesten. (Foto Bestuur Monumenten en Landschappen)
4. Gent, Cataloniëstraat 1, de voorgevel van het Metselaarshuis. Aquarel van P.J. Goetghebuer, 1836. Detail met volutevormige beëindiging op een gevelschouder en een als volute afgebeelde C-vormige krul tussen pinakels. (Foto S.A.G., *Atlas Goetghebuer*, 85/23a). Blijkbaar kon P.J. Goetghebuer voor de vormgeving van deze krullen geen laat-gotisch equivalent bedenken. Toch is het merkwaardig dat hij zich voor de reconstructie van een uitgesproken laat-gotische architectuur op renaissancevormen heeft gebaseerd.
5. Gent, Cataloniëstraat 1, de voorgevel van het Metselaarshuis. Detail met C-vormige krul tussen twee pinakels. (Foto Bestuur Monumenten en Landschappen)

Brugge, Burg, topgevel van de *Griffie*, 1534-1537. Detail met concave C-vormige krullen. Anders dan het huis *De Fontaine* te Gent lijkt de vormgeving hier rechtstreeks ontleend aan renaissancevoorbeelden. (Foto Bestuur Monumenten en Landschappen)

drongen te onderzoeken of de concave C-vormige krulverbindingen tussen de pinakels en de gevelpartij (44) ook met een bijkomende *contre-courbe* konden worden gecombineerd, een oplossing waardoor de geprofileerde ring bij de pinakels zou komen te vervallen. Dit alternatief werd niet alleen uit constructief doch ook uit stilistisch oogpunt meer verantwoord geacht daar een combinatie van boog (concave C-krul) en tegenboog (gehalveerde convexe C-krul) stilistisch beter bij de zeer late gotische vormtaal zou thuis horen als voorloper van de iets later opduikende in- en uitzwenkende renaissancegevelbelijningen. Ofschoon dit voorstel wegens gebrek aan materiële getuigen tenslotte niet werd weerhouden is het toch nuttig even stil te staan bij dit stilistisch aspect van de gevel van het Metselaars-huis.

Het is immers opmerkelijk hoe P.J. Goetghebuer bij zijn aquarel van 1836 de krulvormige verbindingsstukken tussen de topgevel en de pinakels weergeeft als duidelijk door de renaissancestijl geïnspireerde voluten. Hiertegen zou men een gebrekkige kennis van de gotische vormtaal kunnen inbrengen, aangezien op het tijdstip waarop de aquarel tot stand kwam deze elementen en de pinakels reeds waren verdwenen. Nochtans blijkt uit andere details dat P.J. Goetghebuer wel degelijk in staat was gotische stijlvormen te tekenen of te ontwerpen, wat blijkt uit het laat-gotisch maaswerk van de borstwerping van de trappenpui. Wij merkten reeds met betrekking tot de steendruk van de gebroeders F. en E. Gyselynck van omstreeks 1833 de aanwezigheid op van overigens vaag aangeduide verbindingsstukken tussen de gevelschouders en de onderste pinakels. Ook deze elementen worden nu door P.J. Goetghebuer in een duidelijke renaissancevorm vertaald, namelijk als volutevormige 'oortjes'. Aangezien op de aquarel van J.B. De Noter uit 1809 deze elementen niet staan afgebeeld is het – voor zover deze aquarel inzake dit detail de werkelijkheid weergeeft – niet ondenkbaar dat Goetghebuer zich heeft gebaseerd op de steendruk van 1833. De vraag blijft desalniettemin intrigerend waarom Goetghebuer bij een overigens compleet laat-gotische gevel enkele elementen met renaissancevormen heeft geïntroduceerd (45). H.-R. Hitchcock brengt het huis *De Fontaine* van 1539 aan het Gouden Leeuwplein te Gent met zijn door S-vormige en concave C-vormige krullen samengestelde gevelbelijning in verband met het Metselaarshuis (46). Zijn de concave C-vormige krullen bij het Metselaarshuis als voorlopers te beschouwen van de C-vormige en S-vormige gevelbelijning die de ontwikkeling van de renaissancegevels tot laat in de 16de eeuw zal bepalen? Convexe C-krullen ontbreken bij de van 1530 date-

rende gevel van het *gildehuis van de Vrije Schippers* aan de Graslei waar echter wel geprofileerd lijstwerk met een zwak geprononceerde S-vormige belijning voorkomt (47). Mede door de aanwezigheid van uitgesproken renaissancevormen bij concave C-vormige krulmotieven en voluten neemt de topgevel van de *Griffie* te Brugge (ontworpen door Jean Wallot in 1534-1535 en voltooid door Christiaan Sixdeniers in 1537) echter een uitzonderlijke plaats in (48), terwijl anderzijds de vlakke uitwerking van de elementen van de gevelbelijning bij het huis *De Fontaine* te Gent reeds de beslagstijl van de tweede helft van de 16de eeuw lijkt aan te kondigen.

Ofschoon er behalve de aquarel van P.J. Goetghebuer geen bewijzen voorhanden zijn dat men zich voor de verbindingsstukken tussen de topgevel en de pinakels van het Metselaershuis van de nieuwe renaissancevormen zou hebben bediend is toch enige aarzeling merkbaar in de uitvoering van de gereconstrueerde krulornamenten. Deze onzekerheid omtrent de vormgeving van de oorspronkelijk waarschijnlijk wel hybride elementen uit zich in een te vlakke uitwerking van de bladmotieven die tegen bolvormige 'krullen' als het ware liggen aangedrukt.

Een apart probleem was de bekroning van de pinakels met beelden die de "*mauweryssis dans*" moesten uitbeelden. Aangezien dit in de overeenkomst van 1526 niet verder wordt toegelicht moet dit thema toen voldoende bekend zijn geweest. Of met "*...daerboven upde capeteelen den mauweryssis dans ...*" pinakels dan wel geveltrappen werd bedoeld valt niet uit te maken. "*Capeteelen*", afgeleid van *caput* (hoofd) wordt hier gebruikt in de algemene betekenis van *bekroning*, terwijl *geveltrappen* in sommige documenten ook als "*canteelen*" worden aangeduid (49). Zeker is alleen dat de metselaarsnering haar huis wilde bekroond zien met de voorstelling van een *groepsdans* aangezien er meerdere (namelijk zes) pinakels waren (50). In de overgangstijd van middeleeuwen naar renaissance overheersten als groepsdans vooral de rondedans en de wapendans. Tot deze wapendans, die het schijngevecht als voornaamste element kende, behoorde de Engelse *morris*, die met stokken of zwaarden werd gedanst en waarbij een vergelijking met de Spaanse *morisca*, waarin gevechten van Christenen tegen *Moren* (*Moriscos*) werden nagebootst, voor de hand lijkt te liggen (51).

De voorgevel van het Metselaershuis volgens de restauratie- en reconstructietekening, ontworpen door de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie. De morrisbeelden, geïnspireerd op Duitse voorbeelden, waren aanvankelijk voorzien in volplastisch brons (daarna polyester) en zouden worden gepolychromeerd. (Tekening en foto Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie)

Detail van de morrisbeelden, gezicht vanaf het koor van de Sint-Niklaaskerk: "de diabolische dans tot een intrigerend schimmenspel vervlakt." (G. Van Doorne (zie bijschrift p. 2; 18)). (Foto O. Pauwels)

Het bleef echter gissen hoe deze beeldengroep – zo hij al werd geplaatst – er bij het Metselaarshuis uit moet hebben gezien, want geen van de ons bekende iconografische bronnen beeldt een dergelijke beeldengroep op de gevel af. Voor de beelden ging de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie aanvankelijk te rade bij gekende, voornamelijk Duitse afbeeldingen van dit thema uit dezelfde periode (52) en liet bovendien een fraaie ingekleurde tekening vervaardigen van de gevel van het Metselaarshuis zoals hij er na reconstructie zou uitzien met een op dergelijke afbeeldingen geïnspireerde gepolychromeerde beeldengroep. Deze beelden zouden aanvankelijk in volplastisch brons maar nadien in een lichtere kunststof (polyester) worden uitgevoerd. De terughoudendheid door het Bestuur Monumenten en Landschappen om deze geheel hypothetische reconstructie te subsidiëren heeft het stadsbestuur tenslotte voor een minder dure oplossing doen kiezen. Aldus kreeg beeldhouwer Walter De Buck de opdracht om zes dansers te vervaardigen in rood koper, zonder verdere polychrome afwerking. Daarna zouden deze beelden op de pinakels worden geplaatst met toevoeging van het mechanisme waardoor ze op de wind konden draaien. Heel terecht merkt G. Van Doorne op dat bij tegenlicht (de voorgevel is noord georiënteerd) of in de schemering de diabolische dans tot een intrigerend schimmenspel vervlakt (53).

HET METSELAARSHUIS – KUNSTHISTORISCH EN HISTORISCH

Anders dan in Engeland en de Duitse gebieden, waar respectievelijk met de *Perpendicular Style* en de *Sondergotik* de gotische architectuur een nieuw elan

kende, gaf de gotiek in onze gewesten gedurende de eerste decennia van de 16de eeuw een beeld van stagnatie. De bouwverven van grote kerken, aangevat in de voorbije eeuwen, werden vaak met langdurige onderbrekingen – een enkele keer zelfs tot diep in de 17de eeuw – voortgezet in de stijl van de Brabantse laat-gotiek (54). Op enkele uitzonderingen na – het schip van de kathedraal te 's Hertogenbosch (1501-1522) en de spits van de linker kathedraaltoren te Antwerpen (1502-1521) – stelt men vast dat, anders dan bij de profane architectuur, in deze ultieme fase van de gotiek weinig of geen nieuwe en eigen karakteristieken aan bod komen. Bij de profane bouwkunst werd de Brabantse gotiek, die nog tot in het derde decennium van de 16de eeuw de gangbare bouwstijl bleef, vooral vertegenwoordigd door het steenhouwersgeslacht Keldermans (55). Enige nieuwigheid uit zich nagenoeg uitsluitend in de vrijheid en virtuositeit waarmee aan steeds ingewikkelder profileringen en maaswerken gestalte wordt gegeven. Gecombineerd met vaak overhoeks geplaatste, gebogen, gecompliceerde en fantasierijk samengestelde bouwonderdelen, waaier-, kiel- en gordijnbogen, bedekt en versluiert het maaswerk, dat zich van 'doctrinaire' grondslagen en tracersingen heeft afgewend als een kantwerk de

Detail van een concaaf C-vormig krulornament tussen de pinakels. Uit de vlak tegen de bolvormige uitlopers aangedrukte bladversiering blijkt de onzekerheid bij de reconstructie omtrent de laat-gotische vormgeving. (Foto Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie)

architectonische opbouw. Door zijn ornamentiek klinkt bij de topgevel van het Gentse Metselaarshuis iets van een dergelijk filigraanachtig concept na. Met de gevel van het gildehuis van de Vrije Schippers behoort de gevel van het Metselaarshuis wellicht tot de laatste exponenten van deze ultieme fase van de gotiek.

Overigens staat het auteurschap van de gevel van het Metselaarshuis niet vast. M. Daem onderzocht aan de hand van het bouwcontract de rol van de verschillende partijen. Zo was Christoffel vanden Berghe in 1521 en 1522 stedelijke landmeter, in 1525 deken van de metselaarsnering, alsook het jaar daarop, doch dan werd hij bijgestaan door medebestuurder Lievin van Male aan wie de voltooiing van de gevelversiering werd toevertrouwd. Als vertegenwoordiger van de metselaarsnering is hij te beschouwen als de coördinerende aannemer van de bouw, niet als architect. In 1530 ontmoeten wij hem opnieuw als algemeen aannemer van de bouw van het gildehuis van de Vrije Schippers (56). Dat de bouwplannen van de gevel van het Metselaarshuis aan Christoffel vanden Berghe zouden moeten worden toegeschreven blijkt dus allerm minst uit het contract. Bronnenonderzoek van laatmiddeleeuwse bouwcontracten laat R. Meischke onder meer besluiten dat de aanstellingscontracten van de meesters meer de nadruk leggen op de praktische bouwleiding dan op het werk aan de tekentafel (57) en dat dergelijke contracten vrijwel nooit vermelden wie het ontwerp heeft geleverd aangezien dit was begrepen in het totaal van de overeengekomen prijs (58).

De pralerige gevel van het Metselaarshuis staat in een schril contrast met de economische werkelijkheid van die jaren, in het bijzonder te Gent. Niet alleen was er de zich reeds sinds de 15de eeuw doortzettende teloorgang van de stedelijke autonomie, doch ook economisch beleefde de stad een sterke achteruitgang die zich door haar economische monocultuur vooral in de textielnijverheid liet voelen. Het protectionisme, een verouderd corporatief systeem en het streven naar een monopolie over de economische activiteiten hadden uiteindelijk geculmineerd in een verstarde ambachtelijke structuur. In het begin van de 16de eeuw was de tendens naar erfelijkheid van het ambacht waardoor men buitenstaanders buitensloot ook bij de metselaars doorgedrongen. Daarentegen waren in de 15de en eerste helft van de 16de eeuw de Vrije Schippers door de privileges van het stapelrecht en het lastbreken uitgegroeid tot het machtigste en rijkste ambacht van de stad (59). Beide rijkelijk versierde gevels van Gentse ambachts-

gilden – van het Metselaarshuis en van de Vrije Schippers – slechts met enkele jaren verschil gerealiseerd, weerspiegelen dus niet een zelfde economische situatie. Verstarde structuur van de Metselaarsgilde naast voorspoed voor de gilde van de Vrije Schippers uiten zich geenszins door een gedifferentieerde architectuur, want voor geen van beide gildehuizen werd op kosten bespaard. De pronkgevel van het Metselaarshuis geeft wel een misleidend beeld van de economische realiteit: het is de met pauweveren versluisde zwanevang van een eertijds economisch bloeiend tijdperk.

ANTICLIMAX VAN EEN NIEUWBOUW

De overeenkomst tussen de stad Gent en de N.V. Cogérim bepaalde dat niet alleen de restauratie doch ook de bij het Metselaarshuis op te richten nieuwbouw tot stand zou komen in overleg met de stedelijke diensten. Door de bescherming van het pand werd dan ook het Bestuur Monumenten en Landschappen bij de voorbereidende besprekingen aangaande deze nieuwbouw betrokken.

Dat de verwachtingen omtrent de nieuwbouw aanvankelijk wel hoog gespannen waren blijkt uit de wens van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie dat een eigentijdse architectuur dezelfde artistieke waarden zou weerspiegelen als de voorgevel van het Metselaarshuis. Heel correct dus werd van meet af aan afstand genomen van een archaïserende of historiserende invularchitectuur en werd een nieuwbouwconcept verwacht dat met de kwaliteiten van het monument kon wedijveren. Van dit optimisme is weinig terug te vinden in het artikel van M. Daem die met betrekking tot de werken die dan reeds zijn aangevat moet toegeven dat het publiek tegen de *renovatie* negatief aankijkt, ofschoon het gunstiger wordt gestemd naarmate de laatgotische gevel herrijst (60). Van enige behoedzaamheid in de beoordeling zal later in de pers echter niets meer te merken zijn.

De bouwaanvraag van de N.V. Cogérim, een ontwerp van het studiebureau G & D Bontinck, was aanvankelijk ongunstig geadviseerd. Het project voor het optrekken van nieuwbouw voor handel, kantoren en bewoning zou enkele meters achter de voorgevel van het Metselaarshuis worden ingeplant en aldus voor, achter en over het grootste deel van het oude pand heen worden gerealiseerd, waardoor het Metselaarshuis op zijn voorgevel na vrijwel geheel in de nieuwbouw zou worden ingekapseld. Aangezien op dat ogenblik de eigendom nog niet door de N.V. Cogérim was aangekocht en de promotor vóór het einde van het jaar 1988 over een princi-

pieel akkoord aangaande een herwerkt bouwdoossier wenste te beschikken, werden de opmerkingen en bezwaren door de verschillende instanties op 7 december van datzelfde jaar bij hoogdringendheid in een plenaire vergadering besproken, waarna men kwam tot de hierna genoemde conclusies.

- De hoogte van het dakvolume zal worden beperkt tot 16,10 m in plaats van 18,20 m. Teneinde de maximum toegelaten hoogte niet te overschrijden zal geen liftmachinekamer boven het dak van het appartement worden gebouwd. Wel wordt een met 1,10 m verhoogd beglaasd volume boven het appartement aanvaard "*wegens de hogere esthetische kwaliteiten*".
- Het aantal ondergrondse parkeerplaatsen wordt van 22 tot 16 herleid.
- De oude zijgevel langs de Sint-Niklaasstraat zal integraal bewaard blijven en in het beschermd pand mogen geen structurele elementen voor de nieuwbouw worden ingewerkt.
- De oude zijgevel zal over zijn volledige lengte vrijstaand blijven door de strook grond ervoor als een verbreed voetpad onbebouwd te laten. Wel kan deze strook worden overdekt vanaf de tweede verdieping zodat de steunkolommen over het voetpad een galerij zullen vormen.
- De onderbouw van de gevel van het nieuwbouwgedeelte moet een sterker uitgewerkte architecturale expressie krijgen.
- Bij de voor de nieuwbouw te plaatsen beglaasde wand zal neutraal reflecterend glas worden gebruikt.
- De betonnen kolommen waarop de over het voetpad kragende verdiepingen van de nieuwbouw rusten zullen in inox-kleur worden geschilderd.

In een schril contrast met een weloverwogen en behoedzame voorbereiding van het restauratiedossier staat de haast waarmee de bouwaanvraag moest worden afgehandeld. De promotor hanteerde zijn streefdatum als een *conditio sine qua non* waarbij hij in geval van een weigering definitief zou afzien van zijn optie tot verwerving van de eigendom. Zonder herbestemming van het beschermde pand zouden restauratie en reconstructie van dus enkel de gevel van het Metselaarshuis zinloos zijn en zou men uiteindelijk geen stap verder staan dan in 1976, toen alles was begonnen.

Een uitvoerige beschrijving van de nieuwbouw valt buiten het kader van deze bijdrage. Toch kunnen zijn meest in het oog springende eigenschappen niet onvermeld blijven. Vooreerst is er het netwerk van prismatische structuren van stalen buizen die twee verdiepingen hoog over een beglaasde gevelwand is gespannen doch die geen constructieve functie vervullen. Dan is er de glaswand zelf die zich door

reflectie van de tegenoverliggende straatwand materialiseert en waarboven op dakhoogte een reeks als puntgeveltjes uitgewerkte dakvensters uitsteken als elementen van een veeleer landelijk aandoende architectuur. Het in zijn bovenste geleding beglaasde en afgeknotte schilddak slaagt er niet in de indruk weg te nemen van een bij de omgeving te dominant gabariet, want de constructie die de glaspertijen omvat zorgt voor een toch goed waarneembare contour. De betonnen kolommen die in één beweging tot halfweg het dakvolume opschieten en waaraan de eerder genoemde voorhang van stalen buizencombinaties is opgehangen, moeten door hun blauwe beschildering de illusie van staal wekken. Laten wij tenslotte ook niet onvermeld het toch wel grappige resultaat van een gerestaureerd Metselaarshuis dat als bij verrassing even uit een glazen cocon komt gluren.

Werd de reconstructie van de voorgevel van het Metselaarshuis door de publieke opinie vrij goed onthaald, het nieuwbouwproject daarentegen kreeg unaniem een slechte pers. Niet ten onrechte werd de nieuwbouw die "*schrijlings op het Metselaarshuis*" zit als "*een voorbeeld van partoeze-architectuur*" beschimpt (61). Elders wordt het "*een beschamende vertoning*" genoemd, gevolg van "*een compromis (...) dat al bij de geboorte een miskraam zou opleveren*", een "*visuele bedriegerij*" en een "*ondermaatse travestie*" (62). Terloops moet worden gezegd dat ook de reconstructie van de gevel van het Metselaarshuis in de ogen van de hier geciteerde auteurs geen genade vindt. Ook de man in de straat liet zich niet onbetuigd in zijn kritiek op de nieuwbouw. Zo noteerden wij uitspraken als: "*Het wordt misschien nog wat nadat de steigers* (bedoeld zijn de opgehangen stalen structuur en de betonnen kolommen) *zullen verwijderd zijn*" of: "*De 'Beau Bourg' van Gent*".

M.-C. Laleman stelt vast dat "*de algemene publieke opinie zich eerder lovend uitsprekt voor de anno 1990 erg gedurfde reconstructie, terwijl het behoud en de herwaardering van de middeleeuwse resten, evenals de koppeling met de eigentijdse nieuwbouwfel worden aangevallen*" en stelt zich hierbij de vraag "*in hoeverre men de doorgaans niet of weinig voorgelichte publieke opinie moet laten doorwegen in de beleidsvorming die toch ook zou moeten rekening houden met het vernieuwend basiswerk dat door gespecialiseerde en ervaren vorsers te velde wordt verricht*" en of "*de fout (ligt) bij de onderzoekers die hun werk en verworvenheden te weinig bekend maken, waardoor er ook geen doorstroming is naar het grote publiek*" (63).

Dit laatste snijdt ongetwijfeld hout voor zover de

Gent, Cataloniëstraat 1, het Metselaarshuis en de nieuwbouw in de Sint-Niklaasstraat. De vroeggotische kern van het pand dat in de 15de eeuw het gildehuis van het Metselaarsambacht werd, wordt als het ware opgeslorpt door het hedendaagse volume met zijn schijnbaar high-tech gevelstructuur. (Foto O. Pauwels)

publieke opinie niet werd gevormd door voorkennis van de door onze bijdrage geschetste problemen en conflicten, hoewel zelfs met deze kennis de publieke opinie zich geen gunstiger beeld van de nieuwbouw zou hebben gevormd.

In middens van monumentenzorg wordt de kritiek echter nog tot het gehele project uitgebreid, dus met inbegrip van de restauratie en de reconstructie van de voorgevel. Begrippen als "*vieux neuf*" en "*faux moderne*" illustreren de onmogelijkheid om een "*monumentenzorg volgens het wederopbouwprincipe*" te verzoenen met een goede integratiearchitectuur (64). Wie geen rekening houdt met de specifieke problemen die tot de gedoodverfde restauratiekeuze hebben geleid komt er onvermijdelijk toe *a priori* de restauratie en de reconstructie van de gevel van het Metselaarshuis compromisloos af te wijzen als "*een façade (...) voor een 'Ancienne Belgique' op de Wereldtentoonstelling van 1935*" (65).

TOT BESLUIT – HET METSELAARSHUIS EN DE RESTAURATIE-ETHIEK

Terugblikkend op de restauratie van het Metselaarshuis is het nuttig deze tot besluit te toetsen aan de voorschriften van het Charter van Venetië. Daar het

echter meteen duidelijk zal zijn dat de restauratie-opties er globaal mee in tegenspraak zijn, houdt ons besluit meer dan een duiding een verantwoording in waarom hier dan toch restauratiebeginselen werden gehuldigd die thans algemeen als achterhaald en zelfs uit wetenschappelijk oogpunt als twijfelachtig worden beschouwd.

Laat ons vooreerst de toestand beschouwen waarin het Metselaarshuis zich vertoonde voor en na de verwijdering van het 19de-eeuws gevelpleisterwerk. Het Charter stelt dat *waardevolle* toevoegingen uit welke tijd ook dienen gerespecteerd te worden omdat een restauratie geen stijleenheid nastreeft. Niemand zal betwisten dat de 19de-eeuwse verminderingen en verbouwingen, waarvan ook de gevelbepleistering deel uitmaakte, bezwaarlijk als *waardevolle* toevoegingen konden worden beschouwd. Maar wat te doen nadat de gevel van zijn bepleistering was ontdaan? Toen werd men immers geconfronteerd met een vroeg-16de-eeuwse maar sterk beschadigde constructie in natuursteen die bovendien slechts een overblijfsel was van een groter geheel. Aangezien het Charter instandhouding door conservering prioritair stelt boven restauratie en reconstructie (in deze volgorde) en dit laatste zelfs verwerpt zou in principe aan sterk beschadigde en ontbrekende constructieve onderdelen niets in de stijl van het geheel kunnen worden toegevoegd zonder het risico te lopen in een *pastiche* te vervallen. Kon het behoud zonder meer van een reeds 'onthoofde' gevel met zijn pokdalig natuurstenen parement worden verantwoord? Door haar ligging in de oude binnenstad en de nabijheid van de monumentale Sint-Niklaaskerk leek conservering van een ruïne niet de aangewezen oplossing te zijn en bovendien zou het bestendigen van een open wonde in het oude stadsbeeld het zoeken naar een *bestemming* – al dan niet nuttig voor de gemeenschap, zoals het Charter voorziet – allerm minst aanmoedigen. Zou een minimalistische optie, louter instandhouding van een verminkte voorgevel dus, het ontgoochelend resultaat moeten zijn van een aanvankelijk gecreëerd juridisch probleem en jarenlange moeizame onderhandelingen?

De keuze om op basis van bouwsporen *in situ* en met behulp van iconografische bronnen beschadigde en ontbrekende elementen respectievelijk bij te werken en te reconstrueren werd door deze overwegingen gemotiveerd.

Laat ons vervolgens de optie beschouwen om tot reconstructie van de verdwenen topgevel over te gaan. Kon het niet volstaan zich tot de restauratie van de bewaarde gevelpartij te beperken zonder de

topgevel hoeven te reconstrueren? Wegens de expliciete verwerping door het Charter van Venetië van hypothetische reconstructies begaf men zich door de beslissing om de gehele topgevel herop te bouwen bewust op restauratie-ethisch glad ijs. Immers, de iconografische bronnen en de bouwovereenkomst van 1526 boden onvoldoende wetenschappelijk sluitende gegevens om de gevel ook tot in zijn kleinste detail werkelijkheidsgetrouw te reconstrueren. Anderzijds werd aan de bekronende beeldengroep van de *morrisdans* nadrukkelijk vorm gegeven als een herkenbare, eigentijdse creatieve toets die toch harmonieert met het silhouet van de topgevel. Ook hier hebben – ongeacht de historische waarde van het pand – een juridisch toch aanvechtbare beslissing tot stillegging van een aanvankelijk toegestane sloping, meer dan tien jaar aanslepende discussies en belangenconflicten, zienderogen toenemende aftakeling van het gebouw, onvermogen van de overheid om van de eigenaar *onmiddellijke* instandhoudingswerken te doen uitvoeren en niet in het minst de grote historische en artistieke waarde van de voorgevel van het Metselaarshuis tenslotte tot de keuze van reconstructie geleid.

Geheel in tegenspraak met de richtlijnen van het Charter van Venetië lijkt de uitbreiding van het oorspronkelijk volume met een nieuwbouw te zijn, waarbij het traditionele kader niet werd gerespecteerd. De vraag of dit traditionele kader nog wel voorhanden was moet echter ontkennend worden beantwoord aangezien de oude bebouwing zowel achter het Metselaarshuis als aan de overzijde van de Sint-Niklaasstraat niet meer bestaat en de zijgevel van het Metselaarshuis tot 1897 vrij heeft gestaan. Het ontbreken van een traditioneel kader houdt evenwel niet in dat aan nieuwbouw in de onmiddellijke omgeving van een beschermd monument geen eisen inzake integratiekwaliteiten hoeven te worden gesteld. Dat het met de nieuwbouw anders is gelopen dan werd verwacht is ons inziens vooral te verklaren door de twee 'snelheden' waarmee enerzijds het restauratiedossier en anderzijds het nieuwbouwontwerp zijn tot stand gekomen. Tegenover het grondig onderzoek en het afwegen van mogelijke restauratie-opties stond een onder tijdsdwang overhaast ontworpen nieuwbouwproject. Een tweede, zometer nog belangrijkere oorzaak is het onvermogen tot inleving van ontwerpers van nieuwbouw in de intrinsieke waarde van het monument, een vaardigheid die niet in een handomdraai wordt gepresteerd en dus over het algemeen ontbreekt wanneer bij restauraties het aspect nieuwbouw om de hoek komt kijken. Deze toetsing aan de bepalingen van het Charter van

Venetië is geen poging tot rehabilitatie van omstreden opties. Het zou trouwens een illusie zijn te verwachten dat hiermede achter de controverse een punt is geplaatst. De voorschriften van het Charter van Venetië vatten als een handvest de restauratie-ethiek samen en ruimen een bijzondere plaats in voor het bouwhistorisch onderzoek; zij zijn een betrouwbare en bruikbare gids voor de *globale* restauratieproblematiek maar anticiperen als zodanig niet op bijzondere problemen die door uitzonderlijke omstandigheden kunnen worden veroorzaakt. De uitzonderlijke omstandigheden die bij het Metselaarshuis tot het gekende resultaat hebben geleid hebben wij in deze bijdrage willen belichten. Ze is allerminst een *oratio pro domo* om verkeerd ingeschatte problemen nadien goed te praten, doch poogt te verklaren waarom *deze* restauratieve aanpak door *eenmalig bijzondere omstandigheden* naar onze overtuiging een aanvaardbaar alternatief is geweest.

VOETNOTEN

- (1) De reconstructie, uitgevoerd in het kader van een grootscheepse stadsverfraaiing voor de Wereldtentoonstelling van 1913, wijkt op een aantal details af van het origineel, zoals een toegevoegde derde bouwlaag, een verplaatste inkompartij en een afbeelding in de geveltop van een geknielde engel met banderol die het opschrift "*Den Enghel*" draagt.
- (2) Verslag Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, vergadering van 19 januari 1977. Archief Bestuur Monumenten en Landschappen, dossier nr. 564.
- (3) Verslag Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, 31 oktober 1977. Archief Bestuur Monumenten en Landschappen, dossier nr. 564.
- (4) Zitting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van 22 mei 1980. Archief Bestuur Monumenten en Landschappen, dossier nr. 564.
- (5) Brief van 22 juni 1982 van de 5de Directie Werken van de stad Gent. Archief Bestuur Monumenten en Landschappen, dossier nr. 564.
- (6) Brief van 21 augustus 1985 van het Bestuur Monumenten en Landschappen aan het College van Burgemeester en Schepenen van de stad Gent. Archief Bestuur Monumenten en Landschappen, dossier nr. 564.
- (7) Brief van 7 oktober 1985 van het College van Burgemeester en Schepenen van de stad Gent aan het Bestuur Monumenten en Landschappen. Archief Bestuur Monumenten en Landschappen, dossier nr. 564.
- (8) Vergadering van 18 december 1986. Archief Bestuur Monumenten en Landschappen, dossier nr. 564.
- (9) College van Burgemeester en Schepenen van de stad Gent, zitting van 15 januari 1987.
- (10) De eigendomsoverdracht van de voorgevel werd goedgekeurd door het College van Burgemeester en Schepenen in zitting van 3 september 1987 en door de Gouverneur (brief van 27 oktober 1987) onder de opschortende voorwaarde van het bekomen van een vaste belofte van toelage voor de restauratie van de voorgevel. De akte van voorkoop was intussen tot 31 december 1987 verlengd.
- (11) Van Doorne G., *Neringhuis van de Gentse metselaars, Cataloniëstraat, in Stadsarcheologie*, Gent, 1977, jrg. 1, nr. 1, p. 11-21. Daem M., *Contract van gevelversiering Metselaarshuis, 1526, in Ghendtsche Tydinghen, Tweemaandelijks Tijdschrift van de Heemkundige en Historische Kring "Gent" v.z.w., 19de jaargang*, 1990, nr. 6 p. 341-355.

- Wij danken Geert Van Doorne en zijn medewerkers Dirk Boncquet en Guido Everaert voor gegevens omtrent de iconografie van de gevel van het Metselaarshuis.
- (12) De vrijstaande oostelijke zijmuur en achtergevel zijn ter hoogte van het straatniveau gemiddeld 1,30 m dik. De gemene muur ten westen varieert van 0,60 m tot 0,80 m dikte.
G. Van Doorne: *o.c.*, p. 11-12.
- (13) "de Roede Deure, staende up den houc van der Crommer Steghe" (S.A.G., Keure 1404-05, f° 34); "Pieters huus van Assenbrouc dat men heet de Roede Deure" (S.A.G., Keure 1406-07, f° 61); "een huus metten eerven ... up sente Niclaeus keerchof, gheheeten de Roede Deure" (S.A.G., Keure 1431-32, f° 79 v°).
- (14) "vercocht ... Janne Hudgebaut, deken van den metsen, ter neeringhen bouf ..." (S.A.G., Keure 1431-32, f° 79 v°)
F. De Smidt, *De kapel van de metselaarsnering in de Sint-Niklaaskerk te Gent*, Brussel, 1973, p. 17.
- (15) "Upden 18en dach van decembre 1526 waren vergadert in Werregaerne up de Hooghe Poort, daer meestere Lievin van Male ende Laureins vanden Berghe ghenomen hebben jeghens meestere Christoffels vanden Berghe, omme te volmakene vander metsen huus, vanden ghevele alsvooren vanden viercante upwaert naer den heesch vanden weercke ofte patrone, betere ende niet erghere; ende voort zo es bespreck alsdat meestere Lievin ende Laureyns leveren moeten van goeden wyten steenen, tusschen den dach alsboven ende Paesschen naestcommende veertienachten vooren ofte naer ombegrepen zonder faute oft hergher lyst, zo datter de werlieden gheen ghebrec af en hebben; ende voort zo es bespreck alsdat de vyf paneelen moeten ghemaect zijn up huerlieder leghere (groefleger) van laghen ende al dese paneelen bet ghestoffeert ende weerckelyc es, ende et middel paneel ghestoffeert met eener reypsey†† eender busbeere also den houdere heet den deken besteedt hebben te makene, ende de 3 schilden verheven also wel de leeuwen als de wapene wel ende werckelyc; ende voort zo hebben zyliden beloofte meestere Lievin ende Laureyns te curtene ende te linghene int stellen eyst nood es, ende daerboven upde capeteelen††† den mauveryssis dans van zulke hoogde als myn deken ghenomen heeft jeghens der neeringhe, ende inden twee panelen en elc een pluus outre weld ende werckelyc; ende ditte hebben zij ghenomen omme de somme van 23 lb.gr., ende dan noch 7 lb.gr. te alvastenen naestcommende, ende de reste te veldoene vanden weercke; ende voort zo es bespreck als dat meestere Lievin ende Laureyns thuerlieden voordeele hebben zullen de comescepen die myn deken ghedaen heeft jeghens de voorseide personen: te wetene jeghens Ronbout de Boc; Pieter Impins ende Arend de Smet, metgaders over te legghene dat myn deken hy daer omme verleyt heeft, ende voort zo heeft meestere Christoffels verleyt in ghelaghe 16 s. 5 d.gr., waerof dat meestere Lievin ende Lauwereyns te huerlieden laste comt vanden eersten paymente afslech doende 10 s. 6 d.gr. Actum den 2en octobre 1527".
S.A.G., reeks 301, nr. 83, Keure, 1527-28, f° 30.
† veertienachten= een tijd van veertien dagen, gewone bepaling van een termijn in rechte;
†† reypsey= overkragende boog;
††† capeteelen= trappen van de geveltop met hun fialen.
- (16) Voor de 16de-eeuwse bouwcampagne zie Van Doorne G., *o.c.*, p. 13 e.v.
- (17) Wij noemen hier eerste verdieping het eigenlijke gelijkvloers boven de half bovengrondse kelder.
- (18) In beide kamers aan de straatzijde werden sporen ontdekt van muurpolychromie. De muren van de westelijke kamer waren geheel zwart geschilderd, wat laat vermoeden dat het hier een rouwkamer betrof. De wanden van de oostelijke kamer waren versierd met een zwarte plint waarboven een fries van donkerrode bloemen op okergele achtergrond, gevat in kaders en bovenaan afgeboord met een schuingearceerde lijst in rode kleur. Het grootste deel van deze wanden was bedekt met verticale banden, gescheiden door zwarte strepen en altemerend lichtgrijs, okergeel, bruinrood en vleeskleurig geschilderd. Tenslotte was tegen de zoldering nog een zwarte boord geschilderd. Uit enkele bouwkundige kenmerken kon worden afgeleid dat de tussenmuren van de eerste verdieping pas na de voltooiing van de voorgevel en de plaatsing van de balkenlagen werden opgetrokken.
- Van Doorne G., *o.c.*, p. 19.
- Dat resten van polychrome interieurafwerking toen nog niet *a priori* als waardevol werden beschouwd bewijst het verslag van 31 oktober 1977 betreffende de stabiliteit en de bouwhistorische waarde waarbij de Rijksdienst voor Monumenten- en Land-schapszorg van oordeel was dat de resten van de muurschilderingen in het Metselaarshuis niet bewaard dienden te blijven.
- (19) Nota door Beatrix Baillieul, wetenschappelijk medewerkster van de Dienst Monumentenzorg van de stad Gent, 14 maart 1983.
Zie ook Daem M., *o.c.*, p. 347-352.
- (20) Dit gebeurde in uitvoering van de Carolijnse Concessie. Reeds in 1551 werd het opnieuw verkocht, waarbij in de akte de ligging van het pand wordt omschreven als "... staende te(n) voorhoofde jeghens over S(in)te Niclaus keerchof thouchuus zynde vander crom(m)esteghe die daer neffens streckt ter eender zyde ..." (S.A.G., reeks 303, nr. 2, f° 125r).
- (21) Het huis werd in 1696 aangekocht door Pauwels Laureyns Luycx, die het inrichtte als herberg "De Grave van Egghermont". De Potter F., *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Gent, 1884-1933, deel III, p. 395.
Toen werd het wapenschild van de metselaarsnering boven de ingangsdeur weggekapt.
- (22) Bouwaanvraag van 1770, S.A.G., reeks 535, nr. 49, dossier 8.
- (23) De ijzeren trapleuning, die reeds in 1710 door een nieuwe was vervangen, moest in 1778 weer worden vernieuwd. In 1852 moest op bevel van het Schepencollege een nieuwe trap worden gemaakt die slechts drie treden buiten de rooilijn mocht uitsteken (S.A.G., reeks Bouwaanvragen, nr. 6710).
Van Doorne G., *o.c.* p. 16.
- (24) Niet alleen de gevelversiering van de 'gerestaureerde' voor-gevel van het huis *Den Enghel* aan de Graslei wijkt op belangrijke punten af van wat gekend is door de iconografie van het Metselaarshuis, doch ook de anders geplaatste toegang valt op, terwijl de gevel door de erachter gelegen oude kern een verdieping hoger moest worden opgetrokken. Ook een voor reconstructie op de tentoonstelling in 1910 te Brussel door A. Poppe in 1908 gemaakte tekening, gebaseerd op een gefantaseerde, door F. De Potter gepubliceerde tekening, stemde niet met de werkelijkheid overeen.
Voor deze problematiek zie ook Daem M., *o.c.*, p. 351-352.
- (25) S.A.G., *Atlas Goetghebuer*, 85/23b.
- (26) De gravure stelt het "Hôtel du Comte d'Egmont" voor, "Petit Marché aux grains à Gand", en is gesigneerd Lith. de F. & G. Gyselynck, rue des Peignes n° 32 à Gand, F. Gyselynck Fecit. R.U.G., Kaartenzaal, *Album porcelinkaart*, Arm. 4 101, p. 3.
- (27) Daem M., *o.c.*, p. 349.
- (28) S.A.G., *Atlas Goetghebuer*, 85/23a.
- (29) De Vigne F., *Mœurs et usages des corporations de métiers*, Gand, 1857, p. 99, Pl. 6, S.A.G., *Atlas Goetghebuer*, 85/23c.
- (30) De Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie ontwierp wel de 'eigentijsde' vulling van een 13de-eeuws venster dat zich om de hoek ter hoogte van de eerste verdieping in de zijgevel bevond. Het raam werd gereconstrueerd met de kenmerken van gelijkaardige vroeg-gotische ramen in Doornikse steen, namelijk met kolonnnetten in de neggen, bekroond met knoppenkapitelen onder een driekwartrondegeprofileerde spitsboog met waterlijst.
- (31) De definitieve aanvaarding van de restauratiewerken vond plaats op 27 mei 1992.
- (32) Voor de drie wapenschilden waarvan de originelen werden bewaard in het Museum van Stenen Voorwerpen werden de modellen rechtstreeks in gips gegoten; voor de modellen van de overige sculpturen en van onder andere de voetstukken voor de beelden van de Vier Gekroonden, de kapitelen, de kruilmotieven en de kruisbloem in de geveltop werden alvorens ze in gips te gieten eerst modellen in klei vervaardigd.
- (33) De deuren naar de kelder en de verdieping werden rood geschilderd als verwijzing naar de oude huisnaam "de roede duere". Aanvankelijk zou het deurkalf even dik worden uitgevoerd als de vensterdwarzen, doch uit onderzoek bleek dat het oorspronkelijk heel wat zwaarder was geweest; daarom werd het nieuw deurkalf volgens zijn vroeger aspect uitgevoerd met uitsparing van een verdiepte zone. Voor de smeedijzeren trapleuning - de kostprijs voor het plaatsen van een stenen borst-

- wering werd te hoog bevonden – stond een 16de-eeuwse trap-leuning in het stadhuis model.
- (34) In 1852 werden de vensteropeningen naar benden doorgetrokken. Na het wegnemen van de gevelbepleistering kwamen de sporen van de oorspronkelijke benedendorpels samen met de aanzetten van de kruiskozijnen aan het licht.
 - (35) Ruitvormig geplaatste diefijzers, waarvan de sporen in de bovendorpels bewaard bleven, beschermden de oorspronkelijk met glas-in-lood gevulde bovenlichten. Dit glas-in-lood was aanvankelijk als ruitvormig ontworpen doch werd aan de hand van bewaarde getuigen rechthoekig uitgevoerd.
 - (36) Uit de aanwezigheid van dookgaten in de vensternebben kon worden afgeleid dat de benedenlichten met luiken waren gesloten. Nieuwe luiken werden geplaatst voor de benedenlichten waarin geen glazen vensters werden aangebracht. Door de optie hier geen glas te plaatsen zou de N.V. Cogérim genoodzaakt worden beglazing achter de ramen aan te brengen. Op het tijdstip waarop wij deze bijdrage schrijven is alleen de kelder van het Metselaarshuis in gebruik genomen en wachten de interieurs nog op een verdere afwerking.
 - (37) Een reconstructie van de op de aquarel van P.J. Goetghebuer afgebeelden volutevormige beëindigingen van de gevelschouders werd niet weerhouden.
 - (38) Oorspronkelijk werden stalen buizen voorzien, gevat in gewapende betonkolommen, terwijl er voor het plaatsen van de beelden op de pinakels tevens vierkante buizen zouden worden ingegoten.
 - (39) Aan de achterzijde van de oude gevel werd de bepleistering weggenomen, de baksteen gereinigd en hervoegd.
 - (40) Zie voetnoot 21.
 - (41) Werden, aangezien er te weerszijden van het wapenschild van de metselaarsnering tweemaal vier nissen voorkomen, de Vier Gekroonden tweemaal afgebeeld? Een litho in het boek van F. De Vigne, *Mœurs et usages des corporations de métiers*, Gand, 1857, p. 99, Pl. 6 (S.A.G., *Atlas Goetghebuer*, 85/23c) laat een dergelijke opstelling zien. Voor deze "reconstructie" van de gevel baseerde De Vigne zich op een tekening van de verzameling Goetghebuer. Dit slaat op een aquarel, gesigneerd en gedateerd P.J. Goetghebuer 1836, in tegenstelling tot de litho van 1857 dus van voor de verminking van het Metselaarshuis. Evenwel staan hier geen acht doch slechts vier (telkens twee aan weerszijden van het centrale wapenschild) beelden opgesteld en zijn de buitenste velden van het fries met drie in plaats van twee boogtraceringen onderverdeeld. De aanwezigheid van de beelden van de Vier Gekroonden werd echter bij de restauratie in vraag gesteld toen bij het onderzoek van de gevel geen bevestigingspunten werden aangetroffen.
 - (42) De panelen waarin de Maagd van Gent en het wapen van de metselaarsnering staan werden "gegrauwd" (grijs geschilderd), dit naar aloude traditie om het beeldhouwwerk beter te laten uitkomen. Herhaaldelijk liet de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie verfijningen in de weergave van de details aanbrengen. Heraldische kleuren werden aangebracht op het wapen van de nering en de leeuwen en op de wapens van Vlaanderen, Gent en de Habsburgers. In de panelen met de kenspreuk van Karel V werden de banderollen blauw geschilderd en delen van de Herculeszuilen verguld. Van Doorne G., *Het Metselaarshuis in Gent. Een visuele confrontatie*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen. Tijdschrift voor recreatie en cultuur*, 41ste jrg., nr. 1, 1992, p. 19-24.
 - (43) S.A.G. 301/83, F° 188. *Schippershuis* Act. 30 mei 1530.
 - (44) De eigenlijke verbinding tussen de pinakels de trapgevel wordt verzekerd door metalen stangen.
 - (45) Recent werden in een opvullingslaag onder de vloer in het schip van de Sint-Niklaaskerk te Gent bouwkundige elementen aangetroffen die kenmerken vertonen van een stijlovergang tussen late gotiek en renaissance. Een gelijkaardige hybride vorm treft men te Gent ook aan bij de van na 1528 daterende 'kruisbloemen' van het grote venster en de galmopeningen in de toren van de Sint-Michielskerk.
 - (46) Hitchcock H.-R., *Netherlandish Scrolled Gables of the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, New York University Press, New York, 1978, p. 36.
 - (47) De gereconstrueerde gevel van het Metselaarshuis aan de Graslei is globaal gotisch van karakter maar bezit brede, nagenoeg ronde C-krullen, als het ware een parodie op deze van het *Palais de Savoie* te Mechelen (1517-1526(?), west- en noordgevel door Rombout Keldermans en Guyot de Beaugrant). Het huis van de Vrije Schippers aan de Graslei, daterend van 1530-1531, bezit dergelijke krulmotieven niet, ofschoon de grote, uitgesproken horizontaal werkende S-curven die toch niets renaissancestisch hebben, nog verder zijn verwijderd van de standaard laat-gotische vormtaal. H.-R. Hitchcock, o.c., p. 28.
 - (48) De voluten van de Griffie te Brugge zijn van een geheel ander soort, namelijk het type dat volgens J. Gabriëls zijn oorsprong zou vinden in het Nereïdenmotief, aardwormen waarvan de spiraalvormige kronkelingen vooral in de voluten worden nagebootst; de dwarse strepen die dit motief kenmerken zouden de segmenten nabootsen waaruit het lichaam van de worm bestaat. Gabriëls J., *Het Nederlandse ornament in de Renaissance*, Keurreeks Davidsfonds, nr. 70, Leuven, 1958, p. 45.
 - (49) Van Doorne G., *Het Metselaarshuis ...*, o.c., p. 19-24.
 - (50) Een document van de Sint-Jorisgilde van Gent vermeldt over een schuttersfeest dat aldaar in 1440 werd gehouden "...10 scutters met eenen morischen dans van VI ghesellen". Geens F., *Mieke Stout en Jan Pirrewit. Traditionele volksdansen*, in *Op harpen en snaren. Volksmuziek, volksdansen, volksinstrumenten in Vlaanderen*, (onder redactie van J. Robijns), Antwerpen, *De Nederlanden*, 1983, p. 159. Merk op dat dit getal overeenstemt met het aantal pinakels van het Metselaarshuis waarop een dansfiguur diende te worden afgebeeld. Aangezien de overigens niet zeer gedetailleerde weergave op de prent van A. Sanderus geen beelden op de pinakels weergeeft en anderzijds het plaatsen van volplastische stenen beelden wel als een bouwtechnisch hoogstandje moet worden beschouwd kan de vraag worden gesteld of deze beelden daar ooit wel gerealiseerd werden.
 - (51) De oudste vermelding van de morrisdans, een stampdans waarbij rond knie en onderbeen belletjes werden gedragen, dateert van 1150. Volgens sommige auteurs zou de morrisdans rond 1372 vanuit Spanje in Engeland zijn ingevoerd, volgens anderen zou zijn oorsprong bij de Engelse moerasbewoners (*moor = moeras*) moeten worden gezocht. Geens F., *Mieke Stout en Jan Pirrewit*, o.c., p. 159. De oudste vermelding van een reizwaardans treft men aan in een Brugse stadsrekening over de jaren 1388-1389 maar de meeste vermeldingen dateren van de 15de en 16de eeuw. Zwaardgevechten komen slechts uitzonderlijk voor, want het is veeleer een dansvorm dan een gevecht. Onder de overigens schaarse iconografische bronnen valt vooral de ets te vermelden van Hieronymus De Cock, voorstellend 'De Sint-Joriskermis', gemaakt naar een tekening van Pieter Bruegel de Oude van rond 1560. Van Craenenbroeck R., *Speuren naar sporen van rituele dansen*, in *Op harpen en snaren ...*, o.c., p. 147-152. Later werd de strijd om de gunsten van de vrouw in het midden verzinnebeeld. Dit danstype raakte weldra vermengd met overleveringen van de vele lentegebruiken en vruchtbaarheidsriten. Van Doorne G., *Het Metselaarshuis ...*, o.c., p. 19-24.
 - (52) Zo bijvoorbeeld beelden van Erasmus Grasser daterend van 1477-1480 voor de nieuwe parade- en feestzaal van het stadhuis te München, de moriskencyclus van het *Goldenes Dachl*, in hoogrelief beeldhouwd door Niklas Türing de Oude in 1500 en thans bewaard in Ferdinandsmuseum te Innsbruck, twee etsplaten van morrisdansen door Israhel van Meckenem ca 1460 (*De Prijdsans en Moriske in loofwerk*), een tekening van Christoph Weiditz uit 1529 (Nuremberg) en te Gent in de Hoogpoort het beeld van een gewapende moriskedanser in een oude gevelsteen van de *Grote Moor*. Kenmerkend in die voorstellingen is extatische beweging waarmee de *stultorum chorea* of *zottendans* nauw verwant is, zoals op een gravure door Frans Hogenberg en in veel anonieme prenten tot ver in 17de eeuw. Van Doorne G., *Het Metselaarshuis ...*, o.c., p. 19-24.
 - (53) Van Doorne G., *Het Metselaarshuis ...*, o.c., p. 19-24. Walter De Buck brengt in deze bijdrage een omstandige toelichting omtrent betekenis en symboliek van de beeldengroep.
 - (54) De Sint-Janskerk – de latere Sint-Baafskathedraal – stond bijna de gehele 16de eeuw in de steigers. In 1534 werd de westtoren

voltooid en pas in 1533 werd begonnen met de bouw van het transept en het driebeukig schip. Pas nadat Karel V in 1550 een forse bijdrage had geleverd kregen de werkzaamheden flinke vaart en kon het bedehuis uiteindelijk in 1569 officieel worden ingewijd.

Vannieuwenhuysse J., *Beeld van de stad*, in De Cavele J., e.a., *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, Davidsfonds, 1990, p. 49-67.

- (55) Anthonis I Keldermans (gevel van het Raadhuis te Middelburg in 1506-1512, begin van de bouw van het Broodhuis te Brussel in 1514-1515 met medewerking van Lodewijk van Bodeghem), diens zoon Rombout II Keldermans (voltooiing van de gevel van het Raadhuis te Middelburg tot 1520, voltooiing van de torenspits van de kathedraal te Antwerpen, bouw van de noordvleugel van het stadhuis te Gent vanaf 1518, voltooiing van het Broodhuis te Brussel, ontwerp voor de noordvleugel van het Raadhuis te Mechelen in 1529-1530). Rombout II Keldermans voerde als de laatste vertegenwoordiger van de Brabantse Gotiek in samenwerking met Guyot de Beaugrant tevens het eerste Renaissancewerk in de Nederlanden uit, namelijk de uitbreiding van het *Palais de Savoie* te Mechelen in 1517-1526. Domien de Waghemaekere voltooide de noordvleugel van het stadhuis te Gent in 1518-1531 en het Broodhuis te Brussel.
- (56) Daem M., o.c., p. 342-346.
- (57) Meischke R., *Het architectonisch ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw*, in *De gotische bouwtraditie. Studie over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort, 1988, p. 127-207.
- (58) Meischke R., *Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek*, in *De gotische bouwtraditie*, o.c., p. 114-126.
- (59) Een goedkope plattelandsnijverheid, buitenlandse concurrentie en een dalende vraag naar luxelakens lieten zich sterk voelen in de textielnijverheid te Gent. Tegenover de economische monocultuur die de stad in de middeleeuwen kenmerkte kwamen de steden te staan met een meer vooruitstrevende polyvalente economische structuur die zoals Brugge veel minder te lijden hadden onder de neergang van de Vlaamse luxedraperie. Daar kwam nog bij dat anders dan in vele Zuidnederlandse steden te Gent het verval van de luxedraperie niet of nauwelijks werd gecompenseerd door nieuwe textielbranches. Protectionisme en een verouderd corporatief stelsel beletten Gent zich aan te passen aan de nieuwe economische en sociale structuren van het handelskapitalisme. Door het streven naar een monopoliepositie over verschillende economische activiteiten teneinde eigen handel en nijverheid veilig te stellen was te Gent aan al wie niet het lidmaatschap bezat van een Gentse ambachtsgilde de uitoefening van ieder ambacht in een straal van ruim 30 km rond de stad verboden. Door deze maatregelen die in de 14de en 15de eeuw hun eigen belangen moesten beschermen verhinderde de verstarde ambachtelijke structuur in de 16de eeuw de ambachtsmeesters op efficiënte wijze met kooplui-ondernemers te concurreren. Even noodlottig was het gevolg van het streven naar erfelijkheid in de ambachtsgilden waardoor buitenstaanders werden uitgesloten. Zo was in het begin van de 16de eeuw erfelijkheid reeds een feit geworden bij de brouwers en zette deze tendens

zich ook door bij onder andere smeden, timmerlieden en metse-laars. Steden zoals Antwerpen daarentegen waren voor kooplieden heel wat aantrekkelijker aangezien de economische wetten er vrij spel hadden en de ambachtsgilden er aanzienlijk minder autonomie en politieke invloed genoten.

Niet alle ambachten verging het in de eerste helft van de 16de eeuw zo slecht. Door het privilege van het stapelrecht dat elk graanschip dat de stad aandeed verplichtte een deel van zijn vracht te lossen beschikte Gent over een permanente graanbevoorrading die uiteraard ook de werkgelegenheid ten goede kwam. Door het privilege van het verplicht verbodemen of lastbreken waardoor elke vreemde schipper in de stad zijn koopwaar op een vaartuig van een Gentse Vrije Schipper moest overladen konden de Gentse Vrije Schippers, nadat ze in 1464 en 1475 ook nog het voorladingsrecht te Brugge, Antwerpen, Damme en Sluis toegewezen hadden gekregen de hele Vlaamse binnenscheepvaart domineren. De Vrije Schippers waren aldus tijdens de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw uitgegroeid tot het machtigste en rijkste ambacht van de stad.

Dambruyne J., *Diepere oorzaken (van de Gentse opstand)*, in *Keizer tussen stropdragers ...*, o.c., p. 149-156.

- (60) Dat de auteur onder "renovatie" wel degelijk de nieuwbouw verstaat blijkt uit het feit dat hij met betrekking tot de voorgevel van het Metselaarshuis van "reconstructie" spreekt. Daem M., o.c., p. 341.
- (61) Marijnissen R.H., in *De Standaard*, 22 mei 1991.
- (62) Dubois M., in *Knack*, 15 januari 1992, p. 67.
- (63) Laleman M.-C., Raveschot P., *Restauratie van gebouwen: behoud en vernieling van erfgoed*, in *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jrg. 91, 1992, nr. 2, p. 64-70.
- (64) Dubois M., o.c.
- (65) Marijnissen R.H., o.c.

Hedwig Van Den Bossche is kunsthistoricus en inspecteur bij het Bestuur Monumenten en Landschappen.

SINT-JOZEF, DE DUIVELS EN HET PARADIJS. DE RESTAURATIE VAN DRIE HUIZEN AAN DE HAVERWERF TE MECHELEN

GUIDO JAN BRAL m.m.v. E. DENEKENS en SANDER PETERS

Romantisch
getinte ets van de
Haverwerf;
circa 1850 -
Delannoy
(verzameling Carlos
Vanhecke)

Vue de Malines.

In het oude stadscentrum van Mechelen, binnen het gebied van de eerste stadsomwalling, spiegelen zich op één der Dijlekaaien – de *Haverwerf* vlakbij de Kraanbrug – drie aan elkaar palende huizen in het donkere, wat zompige en brakke water van de Dijle.

Twee van de drie huizen dateren uit de eerste helft van de 16de eeuw.

Het in zand- en baksteen opgetrokken hoekhuis Kraanstraat-Haverwerf, kreeg als benaming *Het Paradijs* omwille van de iconografie van de twee beeldhouwde bas-reliëfs die aangebracht zijn boven de vensters van het gelijk-

vloers. Zij stellen taferelen voor uit het aards paradijs. Het gebouw ernaast heeft een bijzonder rijkelijk uitgewerkte houten gevel en wordt *De Duivels* genoemd naar de drie – als ondeugende duivels met bokkepoten – beeldhouwde kraagstukken boven de ingang. Het derde huis dateert uit 1669 en werd in bak- en natuursteen gebouwd in een goed uit de kluiten gewassen barokstijl. Het kleine houten bas-reliëf boven de ingang vermeldt de naam van het huis: "*Dit is Sint-Joseph*".

M&L BINNENKRANT

Nr. 69
Bijlage bij
M&L 13/5
sept.-okt.
1994

Mechelen, de huizen
Haverwerf 20-21 /
Kraanstraat 1
omstreeks 1900
(foto A.C.L.-Brussel)

Beschermingen

HET 5000STE MONUMENT VAN VLAANDEREN

Op 28 juni heeft de Vlaamse Minister Johan Sauwens, bevoegd voor monumenten en landschappen, de school van de Ursulinen te Onze-Lieve-Vrouw-Waver beschermd als monument. Hiermee telt Vlaanderen 5000 beschermde monumenten. Een getal – en een monument – om even bij stil te staan.

Alhoewel dit aantal ogenschijnlijk indrukwekkend lijkt, leert een nadere studie dat nog steeds maar een beperkt deel van het waardevolle patrimonium van Vlaanderen beschermd is. Dit blijkt zowel uit een vergelijking met buurland Nederland als uit een extrapolatie van het geïnventariseerd architecturaal patrimonium van Vlaanderen.

Nederland telt op dit ogenblik ongeveer 43.000 beschermde monumenten. Op basis van de inventaris van de jonge bouwkunst zal dit aantal op korte tijd met ruim 14.000 monumenten aangroeien tot 57.000. Overigens moet aangestipt worden dat de Nederlandse inventaris van uitsluitend jonge bouwkunst ongeveer 150.000 items bevat.

In Vlaanderen is ongeveer tweederde van het waardevolle architecturale patrimonium geïnventariseerd. Hierbij wordt geen onderscheid gemaakt tussen de jonge bouwkunst en de oudere architectuurstijlen. Naar schatting bevat deze inventaris momenteel ongeveer 60.000 gebouwen. Rekening houdende met de evolutie van de criteria die gehanteerd worden bij de inventarisatie, zou de uiteindelijke inventaris ongeveer 100 à 120.000 gebouwen bevatten. Hiervan zouden ongeveer 20.000 gebouwen voor bescherming in aanmerking komen.

Overigens worden in Vlaanderen niet enkel gebouwen als monument beschermd. Ook bomen, historische parken en tuinen, straatmeubilair, funeraire architectuur, archeologische sites, orgels, beeldhouwwerken of

zelfs kasseiwegen komen voor op de lijst van beschermde monumenten.

Er is dus nog een lange weg voor de boeg vooraleer het meest waardevolle patrimonium effectief beschermd is, zeker wanneer de evolutie van de beschermingen in Vlaanderen wordt bekeken.

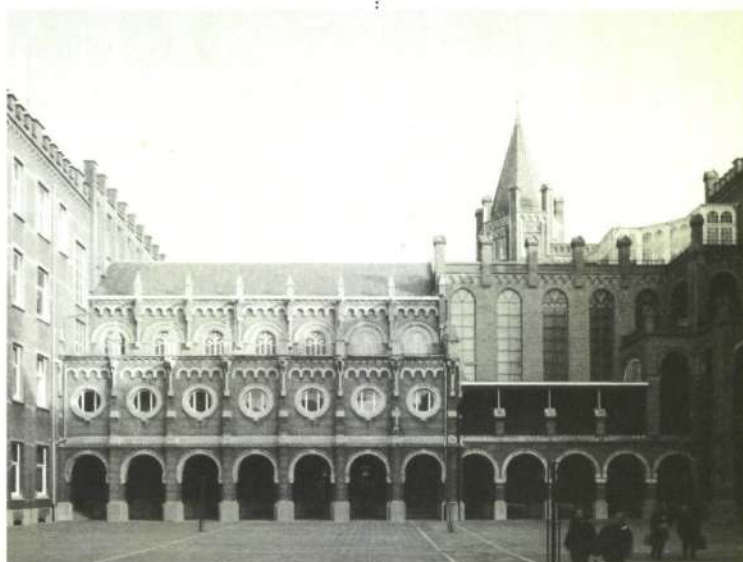
Bij koninklijk besluit van 30 december 1933, ruim 60 jaar geleden, werden zes kerken in de provincie Limburg 'gerangschikt', met name de Sint-Laurentiuskerk te Bocholt, de kapel van Onze-Lieve-Vrouw-Troosteres der Bedrukten te Bree (Opitter), de Sint-Kwintenskerk te Hasselt, de oude delen van de Sint-Lambertuskerk te Opglabbeek, de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Sint-Truiden, de kerk van het begijnhof van Sint-Truiden en de kerk van het begijnhof van Tongeren. Het zijn de oudste beschermingen in Vlaanderen. Uit de eerste grafiek waarin het aantal beschermingen als monument per jaar is weergegeven, blijkt duidelijk dat na de Tweede Wereldoorlog de belangstelling lange jaren erg gering bleef. Slechts in de jaren zeventig groeide het aantal beschermingen, mede onder impuls van het monumentenjaar 1975. De uitschieter in 1981 met 664 monumenten is het gevolg van enkele grote globale dossiers zoals de stadskernen van Antwerpen, Gent en Oudenaarde. Nadien werden echter minder omvangrijke dossiers en meer individuele beschermingsdossiers opgesteld zodat het totaal per jaar gevoelig daalde.

Uit de tweede grafiek, dat een gecumuleerd beeld geeft, blijkt eveneens dat slechts sinds het einde van de jaren zeventig – onder meer onder invloed van de inventarisering – van een meer systematisch beschermingsbeleid sprake is.

De laatste grafiek toont een meer gedetailleerd beeld van de laatste tien jaar. Hierbij is de dalende trend einde jaren tachtig duidelijk merkbaar, terwijl in 1991, onder impuls van de Open Monumentendag, de situatie zichtbaar verbeterde. De lichte knik in 1992 is het gevolg van de regeringswisseling. De lange beschermingsprocedure maakt dat de gevolgen van het beleid maar na een tweetal jaren merkbaar worden. Dit verklaart dat in de eerste helft van 1994, nog niet opgenomen in de grafiek, reeds evenveel monumenten beschermd werden als in het hele jaar 1993.

De symbolische betekenis van de bescherming van het 5000e monument is belangrijk. De statistische weergave van de omvang van het beschermde patrimonium is vaak verhelderend. Toch moeten de gegevens ook enigszins gerelativeerd worden. Zo wordt steeds getracht elk monument als een entiteit te benaderen. De omstandigheden waarin het monument tot ons komt en de evolutie en verandering die het monument in die periode onderging, spelen echter een belangrijke rol in de appreciatie van dat geheel. Zo vormt bijvoorbeeld het volledige complex van het Groot Begijnhof te Leuven één monument, met

Onze-Lieve-Vrouw-Waver, Instituut der Religieuzen Ursulinen, de speelplaats met de open gaanderij en kapel (foto O. Pauwels)

inbegrip van alle huizen, pleinen, straten en dergelijke. Anderzijds is het begijnhof van Mechelen niet volledig bewaard gebleven; enkele elementen blijven over. Hierdoor zijn ongeveer een twintigtal begijnhuysjes individueel als monument beschermd. Het is duidelijk dat de 'representativiteit' als monument van beide dossiers verschillend is.

Onafgezien deze nuance voor wat het aantal beschermingen betreft, blijft het 5000e monument een imposante getuige van Vlaanderens patrimonium. Mario Baeck heeft de geschiedenis van het schoolcomplex van de Ursulinen te Onze-Lieve-Vrouw-Waver reeds uitvoerig beschreven in *M&L* (jaargang 10, nr. 6 en overdruk). Enkele onderdelen van het schoolcomplex, met name de neogotische kloosterkerk en de wintertuin in Art Nouveaustijl werden reeds beschermd in 1987. Zoals in het beschermingsdossier werd vermeld, heeft het gebouwencomplex evenwel een eigen monumentaliteit die bepalend is voor de omgeving. In oorsprong gaat het complex terug tot 1841, maar het kende doorheen de jaren verscheidene verbouwingen zodat verschillende perioden hun stempel drukten op het interieur van de gebouwen. Zo zijn de pianogang, de centraal gelegen eretrap, de 'La Fontaine Reiter' met muurschilderingen naar fabels van de La Fontaine en de spreekkamer in het onthaalgebouw met muurschilderingen die de legende van de Heilige Ursula voorstellen, stuk voor stuk uniek in hun soort. Een globale bescherming van de school drong zich op, zonder de eigenlijke functie te beperken. Een waardig 5000ste monument!

Paul Van Lindt

BESCHERMING VAN DE BOLLOHEIDE TE TREMELO

Op 12 september 1994 werd door de Vlaamse Minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming, Johan Sauwens, het besluit getroffen tot wettelijke bescherming ("*rangschikking*") als landschap van de Bolloheide te Tremelo, een gebied van circa 14 hectaren.

Het gebied werd beschermd omwille van zijn historische en wetenschappelijke waarde.

In 1960 nog idyllisch als "*een golvend duinlandschap met dennenbossen, heidevelden met winddennen en berkengroepjes*" waar "*in de nabijheid van de duinen [...] de gronden bewerkt [worden] en [...] al dan niet geplagd*" bestaat het grondgebied van de gemeenten Keerbergen, Tremelo en Bonheiden heden ten dage voor het grootste gedeelte uit uitgestrekte residentiële verkavelingen, in het gewestplan ingekleurd al "*woonpark*". De evolutie van landelijk-agrarisch naar recreatie- en villagietuurgebied voor de omliggende steden, vooral Brussel, was al ingezet tijdens de periode tussen de twee wereldoorlogen. In 1924 werd in Keerbergen de eerste villa gebouwd. Duingronden met of zonder dennebomen waren het meest in trek.

Voor de jaren zestig kenden een explosieve toename van het woningbestand. Een laatste min of meer uitgestrekt heidegebied, de Grote Heide in Keerbergen, dat als vliegveld aan de verkavelingswoede was ontsnapt, werd in 1964 herschapen in een circa 2 km lange en gemiddeld 100 m brede vijver, omgeven door villapercelen en een golfterrein. Van het duinlandschap dat zich vanaf Bonheiden over Rijnem en Keerbergen uitstreckte tot Tremelo en dat soms de "*Brabantse Kempen*" werd genoemd zijn slechts enkele kleine relictten overgebleven: de Kruisheide en het Pommelsven te Keerbergen en, op de oostelijke uitloper van de duinenrij, de Bolloheide te Tremelo. Onbebouwde stuifzandruggen zijn in onze contreien so wie so een zeldzaamheid.

Een open heideachtige begroeiing bedekt het grootste gedeelte van het beschermde gebied. Deze heidevegetatie is vooral uit Struikheide opgebouwd, kenmerkend voor droge, voedselarme, zure grond. Hier en daar vindt men meer grazige, heischrale vegetaties met Buntgras en enkele zeldzamere soorten als Stekelbrem, Heidespurrie en Klein tasjeskruid. Het zuidoostelijk gedeelte is (of was ooit) merklijk vochtiger dan de rest van het gebied, want het is doortrokken met evenwijdige greppels aan de rand waarvan Dopheide groeit.

Over het ganse gebied komen opmerkelijk veel 'vliegdennen', zaailingen van Grove den, voor. De meer beboste gedeelten, hoofdzakelijk relictten van de dennenbestanden die vroeger het

hele gebied bedekten, hebben een struiklaag die bijna uitsluitend uit Amerikaanse vogelkers en Amerikaans krenteboompje bestaat. Uit het voorkomen van bijvoorbeeld Hengel, Bochtige smeel en Blauwe bosbes kan echter worden afgeleid dat het om een bostype gaat dat ecologisch nauw aansluit bij heide, namelijk het Eiken Berkenbos. Opmerkelijk is een uitbundige groeiplaats van Rankende helm-bloem in het noorden van het gebied, algemeen als een zeldzame soort aangewezen, maar in de 'Brabantse Kempen' soms voorkomend aan de rand van oude dennenbossen. Minder voor de hand liggend zijn de groeiplaatsen van Groot heksenkruid en Kleine maagdenpalm, beide soorten die in een rijker bostype thuishoren.

Het gebied is dus ook op vegetatiekundig vlak een authentiek relict van het complex van heiden en dennenbossen die vroeger het grootste gedeelte bedekte van de stuifduinenrij die tussen Mechelen en Aarschot de noordrand van de 'Vlaamse Vallei' begrenst.

Roger Deneef

Tentoonstellingen

NEOGOTIEK IN BELGIË

Onlangs vond in het Victoria and Albert Museum te Londen een gesmaakte tentoonstelling plaats over werk en leven van de Engelse neogotische voorman A.W. Pugin. De expositie gaf duidelijk aan dat de neogotiek in Engeland onder leiding van Pugin uitgroeide tot een volwaardig artistiek fenomeen, een kunststroming met wortels in het verleden en invloedrijke uitlopers binnen de recentere kunstuitingen. Het kwalitatief oeuvre van Pugin verkreeg inmiddels, met vrij grote consensus, de waardering die het verdiende.

De tentoonstelling *Neogotiek in België* wil de stroming, net als in Engeland, als een volwaardig artistiek fenomeen

belichten. In 1958 verguisde Huib Hoste, en met hem vele anderen, de neogotiek tot "... een louter feit dat nauwelijks of geen artistieke eigenwaarde noch betekenis bezit". De 19de-eeuwse kunst en architectuur (in het algemeen) kon tot enkele decennia geleden op weinig begrip rekenen, wat er toe geleid heeft dat er dikwijls weinig zorgzaam met dit patri-monium werd omgesprongen. Eerder dan andere neostijlen moest vooral de neogotiek het ontgelden. Enkele tientallen jaren van wetenschappelijk onderzoek leidde er toe een ander licht te werpen op deze stroming en de clichématige vooroordelen te ontkrachten.

De tentoonstelling en het gelijknamige boek gaan dan ook op zoek naar het artistiek fenomeen en schetsten de neogotiek in haar historische context: Het historisch, socio-economisch en cultureel klimaat als voedingsbodan voor het herleven van de gotische kunst. Nadien volgt een historisch overzicht van twaalf decennia neogotiek gaande van de "vroegneogotiek (1800-1850)" met het ontkiiken van de stroming in tuinarchitectuur en industriële vormgeving en de eerste ontwikkelingen in wat men de "troubadourstijl" noemt. De romantiek ligt eveneens aan de basis van de stroming: De terugkeer naar de middeleeuwen, het nationalisme en de religieuze herbronning doen meteen ook de stijl op grotere schaal ingang vinden. Gerenommeerde architecten zoals Roelandt, Poelaert en Wolters hanteren nu ook de vormtaal voor aanzienlijke opdrachten. Her en der in het land ontstaan echte centra van neogotische kunstproductie. In Brugge ontstaat rond het midden van de eeuw een nieuw centrum rond de daar aanwezige Engelse kolonie, Mgr. Malou en J.-B. Bethune. De kennismaking met het werk en de publicaties van Pugin leidde er tot een meer gefundeerde benadering van de neogotiek. Boek en tentoonstelling geven een overzicht van de "rijpe en late neogotiek (1850-1914)" en besteden aandacht aan verscheidene toepassingsgebieden van de meer analytische en archeologisch benaderde neogotiek in de architectuur, de toegepaste en sierkunsten. Ook het werk van J.-B. Bethune wordt daarbij in de kijker gesteld. Het boek is een fraaie realisatie van verscheidene auteurs waarbij J. Van Cleven het grootste aandeel had. Het geeft de lezer zowel door de vele

interessante bijdragen als door de overvloedige illustraties een behoorlijke indruk van de neogotiek.

De tentoonstelling biedt de kans nader kennis te maken met deze stroming en leent zich uitstekend goed voor een didactische rondleiding. Toch blijft de eeuwenoude pandgang van het Bijloke-museum een ongelukkige plaats voor het houden van tijdelijke tentoonstellingen, waardoor het geheel wat rommelig leek. De vorm- en kleurgeving was wellicht van een goed bedoelde 19de-eeuwse inspiratie maar steekt toch schril af met de warme gloed en de ingenieuze opstelling van de Pugin tentoonstelling in het Londense V&A.

Tom Lenaerts

Tentoonstelling
Neogotiek in België, Oudheidkundig Museum van de Bijloke, Godshuizenlaan 2, 9000 GENT, di-zo, 9.30-17.00 uur, prijs 200- 140,-fr., groepen 80, Rondleidingen 2500, info: 09/233.34.59

Catalogus
Neogotiek in België, Lannoo, Tielt, afmetingen: 25x30, 240 blz., 300 illustraties waarvan 120 in kleur, harde linnen kft met stofwikk, prijs 1100 BF.

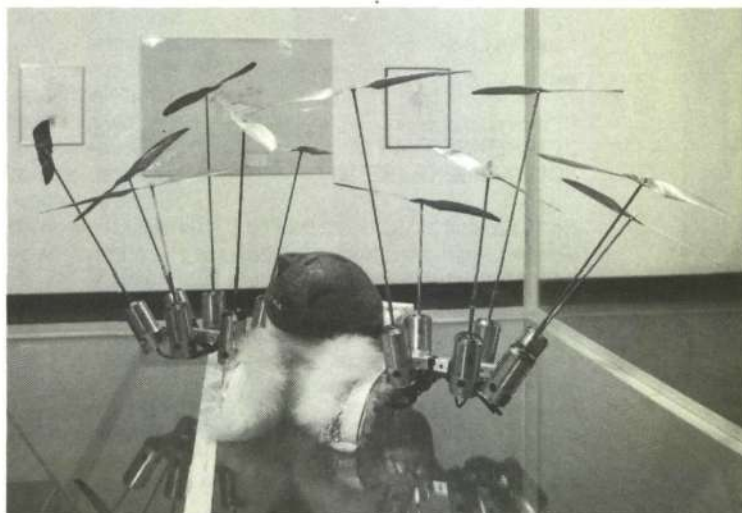
LUCHTTUIGEN 1900-1958 EN PANAMARENKO

Tot de werkelijk originele verwezenlijkingen van deze 20ste eeuw, behoort ongetwijfeld de verovering van het luchtruim: met primitieve, nu vaak lachwekkend lijkende toestellen aanvankelijk, met luchtballonnen en -schepen, van een ware doodsverruchting getuigende oorlogsvliegtuigen, tot en met de latere, geregelde lijnvluchten en het huidige, evidente en gesofisticeerde luchtverkeer.

Geen hedendaags kunstenaar wist tot op heden beter dan Panamarenko deze hortende ontwikkelingen spontaan gestalte te geven, met 'tuigen' resulterend van de gekste dromen, machines die symbool staan voor de meest vrije vorm van creativiteit' waarbij 'fictie en werkelijkheid twee werelden vormen die nauw op elkaar aansluiten en elkaar aanvullen'.

Daar waar het - utopisch - vliegend oeuvre van Panamarenko eerst de hoofdmoot zou hebben gevormd van de nieuwste thematische tentoonstelling van de *Fondation pour l'Architecture* bleef hiervan - naar verluidt op eigen verzoek - slechts diens jongste *Pepto Bismo-Fire Work Flyer* (in wording) uit de reeks *vliegende rugzakken* de wat ontredderende maar op een minzame glimlach ontvangen attractiepool vormen (enkele omkaderende schetsen niet te na gesproken).

Geen wonder overigens dat de mate-loos lijkende mogelijkheden van de

Panamarenko,
de *Pepto-Bismo*,
Japanese Flying Pack,
1994
(foto A.A.M.)

Het luchtschip
Ville de Bruxelles
 (foto Léon Gimpel,
 1910.

Courtesy: Société
 française de photo-
 graphie, Paris)

luchtscheepvaart al zeer snel de scheppingsdrang zouden weten te prikkelen van meer dan één architect, aanleiding tot het tweeluik *De voorstelling van de hemel in het Modernisme en Vliegende tuigen en luchthaven-terminals*, een strenge selectie ontwerpen-opvallend monochroom maar allesbehalve monotoon- uit de eigen fondsen van *Les Archives d'Architecture Moderne* en/of privé-verzamelingen.

Bekend maar boeiend blijven hierbij onder meer de opeenvolgende plannen van het trio Bontinck/Brunfaut/Moutschen voor een "aérogare" te Zaventem, naast het alternatief project van Emile Goffay.

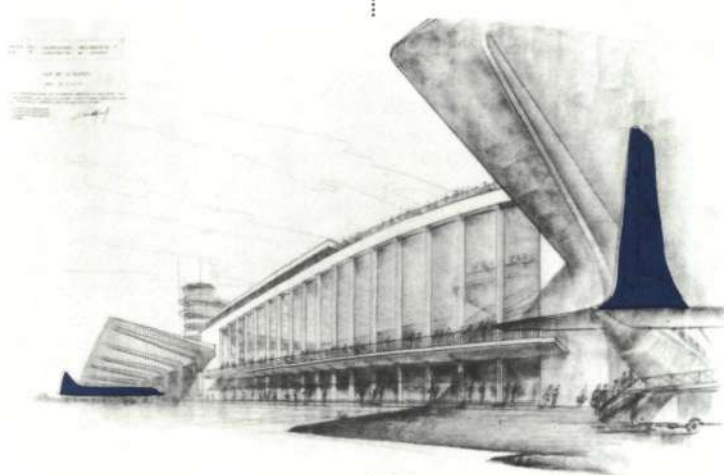
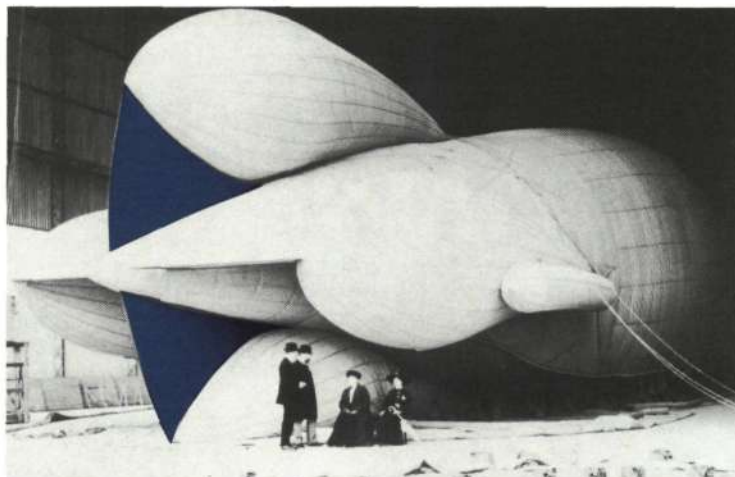
Grafisch ronduit subliem is nochtans de reeks manshoge ontwerptekeningen van Paul Mignot voor een amoebevormige internationale luchthaven, ingediend voor de Prijs van Rome.

Vliegende tuigen of opblaasbare toestellen, drijvende luchthavens, demonteerbare luchthavens, onder gebergten als mollengangen uitgehouwen luchthavens, archiefphoto's van luchtgevechten en bombardementen, maar evenzeer een handvol documenten die refereren naar het tijds kader (het atomium) stofferen aldus deze sober vormgegeven maar zeldzaam homogene en fascinerende tentoonstelling.

Gewaardeerd divertimento in de naastliggende galerij vormt daarbij de anekdotische benadering van het oeuvre van Renaat Braem, wiens toch uitgesproken modernistische ontwerpen reeds zeer vroeg werden verlevendigd met collages van uit het leven gegrepen personages en objecten. Het vliegtuig figureert er als esthetisch en technisch symbool van de geïdealiseerde vooruitgang, een bewondering die Braem overigens deelt met zijn stagemeeester Le Corbusier.

M.M. Celis

Luchtvaart 1900-1958 en Panamerenco, Fondation pour l'Architecture, Kluysstraat 55, 1050 Brussel tot 31 december 1994, dagelijks behalve op maandag, van dinsdag tot vrijdag van 12 u 30 tot 19 uur, op zaterdag en zondag van 11 u tot 19 uur. Tel.: 32-2-649.02.59. Fax.: 32-2-640.46.23.

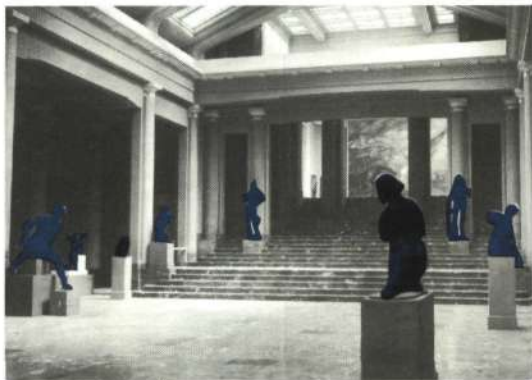
Literatuur

BOUWEN DOOR DE EEUWEN HEEN IN BRUSSEL. STAD BRUSSEL BINNENSTAD 3-DELEN (A-G, H-O, P-Z)

Na meer dan tien jaar voorbereiding en onderzoek werd eind 1985 in de reeks *Bouwen door de eeuwen heen*, een eerste inventarisdeel gewijd aan de Brusselse binnenstad gepubliceerd. Een tweede deel kwam met enige vertraging in 1993 van de pers, minder dan een jaar later gevolgd door het derde en laatste deel.

Naar aanleiding van de publikatie – in het Nederlands en in het Frans – van het derde inventarisdeel, werd een persvoorstelling georganiseerd: Vlaams Minister Johan Sauwens stond erop hiermee op 'openbare' wijze de overzichtsinventarisatie van de historische binnenstad of zogenaamde *Vijfhoek* voorlopig af te sluiten en de bijdrage van het Bestuur Monumenten en Landschappen bij het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap duidelijk te stellen.

In tegenstelling met de inventarisdelen van Antwerpen, 4 delen in de reeks 3n en van Gent, 5 delen in de reeks 4n, samengesteld volgens de historisch-stedebouwkundige groei, wordt het materiaal voor de Brusselse Binnenstad volgens de alfabetische volgorde van straatnamen voorgesteld en over drie "alfabetische" delen gespreid. Deze presentatie vloeit voort uit de Brusselse situatie zelf: de oudste, middeleeuwse kern komt immers

Brussel, Paleis voor Schone Kunsten, de zaal voor beeldhouwwerken, oorspronkelijke toestand (foto A.C.L.-Brussel)

nauwelijks tot uiting in het huidige stratenplan. Binnen het door de ring omgorde gebied van de hele binnenstad was het bovendien moeilijk oude wijken af te bakenen om die eventueel als ensembles te behandelen: de drastische urbanistische ingrepen van de rechtlijnige 19de- en 20ste-eeuwse Noord-Zuid assen hebben diep gekerfd in het meer organisch gegroeide middeleeuwse stadsweefsel en een aantal historische wijk doorsneden. De Vijfhoek biedt hiermee een specifieke en boeiende superpositie van stedenbouwkundige elementen en een gevarieerde aaneenschakeling van diverse bouwtypen en -stijlen; beide aspecten komen het best tot uiting wanneer ze in hun globale context worden gezien. Het kaderverhaal, de algemene geschied- en stedenbouwkundige en architectuurhistorische inleidingen evenals de overzichtskaarten bezorgen de nodige samenhang en noden tot een globale waarneming en interpretatie.

De onvermijdelijke alfabetische indeling is in de Nederlandse versie evenwel gunstig uitgevallen: het eerste, in 1989 verschenen deel gaat van de straten van A tot G, bevat de Grote Markt; het tweede deel uit 1993 met straten van H tot O, het Koningsplein en de Koningsstraat en het laatste deel met straten van P tot Z het Sint-Goedeleplein en dus ook de kathedraal. De drie bepalende polen van de stad Brussel, namelijk de Markt van de burgerlijke benedenstad, de site van het hertogelijke hof in de bovenstad en de kerkelijke vestiging, halverwege op de heuvel, komen hiermee duidelijk tot hun recht.

Om dit hele inventariswerk naar waar- de te schatten dienen enkele hoofdmomenten in zijn relatief lange "geschiedenis" te worden aangehaald.

Toen de inmiddels geëvolueerde inventariscampagne van het bouwkundig erfgoed in de jaren 1964-1965 werd ingezet door het toenmalige nationale Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur was het de bedoeling de Brusselse hoofdstad aan te pakken na de tweetalige publikatie van de testarrondissementen Leuven en Nijvel.

De culturele autonomie heeft dit plan doorkruist. De tweetalige inventarisplieg werd gesplitst: in Wallonië kwamen het arrondissement Mons/Bergen en de stad Liège/Luik aan de beurt; in Vlaanderen werd het arrondissement Halle-Vilvoorde aangevat.

Toen de sinds 1972 opgerichte Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg vanaf 1975 over een echt inventaristeam kon beschikken ging in eerste instantie alle aandacht naar de Vlaamse provincies en de steden Antwerpen en Gent.

De Nederlandse Commissie voor Cultuur van de Brusselse Agglomeratie (N.C.C.) gaf op de vooravond van het Europees Jaar voor het Bouwkundig Erfgoed het Brusselse Sint-Lukas-archief de opdracht een urgentie-inventaris op te maken voor het hele gebied: dit belangrijke basisdocument werd in 1979 uitgegeven als *Bouwen door de eeuwen heen. Brussel-Hoofdstad. Urgentie-inventaris*. Vormgeving en formaat sloten moedwillig aan bij de bestaande reeks en situeerden het meteen in een bestaande context.

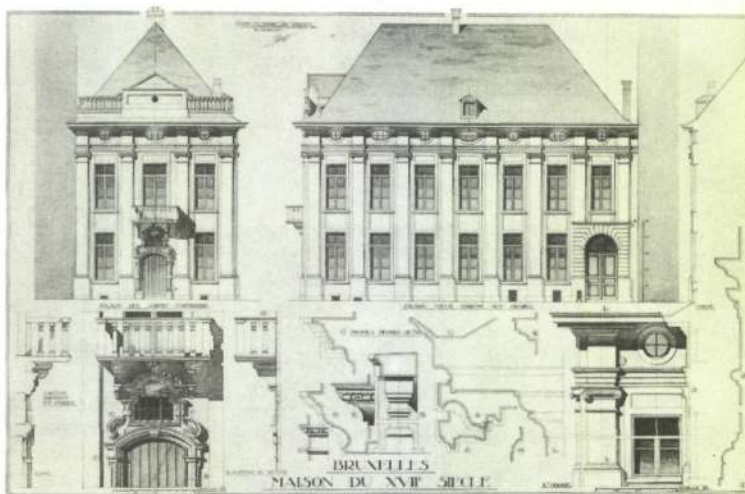
De uitgevers beëindigen hun verantwoording als volgt: "Als straks de werkgroep van de beide Ministeries van Cultuur het inventarisatiewerk van

Vlaanderen en Wallonië (*Bouwen door de eeuwen heen - Le Patrimoine Monumental*) zullen kunnen afronden met de nodige boekdelen voor Brussel dan hebben zij aan deze urgentie-inventaris alvast een uiterst gedegen basisdocument als een onvervangbare stimulans".

De werkgroep heeft gelukkig niet moeten wachten op het afronden van de volledige inventarisatie: reeds in 1978 kwam, mede onder impuls van de toenmalige Staatssecretaris voor Brusselse aangelegenheden, de heer Vic Anciaux, het probleem van de Brusselse inventaris opnieuw ter sprake: medewerkers van de Rijksdienst en de gelijklopende administratie van de Franse Gemeenschap zouden samen instaan voor het veldwerk en de gelijklopende publikatie in het Nederlands onder leiding van coördinator S. Van Aerschot-Van Haeverbeek en in het Frans met wetenschappelijke bijstand van Prof. V.G. Martiny.

De discontinue optekeningen- en opzoekingsperiode werd einde 1978 ingezet, aangevuld met aanpassingen en correcties tijdens de voorbereiding van de publikatie vanaf 1988. De complexe materie heeft grondig onderzoek vereist onder meer van beschikbare bouwvoorvragen: deze werkwijze werd in de Vlaamse inventarisatie ingevoerd vanaf 1975 maar betekende een innovatie voor de Franstaligen. Het persklaar maken van het manuscript was niet eenvoudig: de alfabetische volgorde van straatnamen is immers verschillend in het Nederlands

Brussel, Sint-Katelijne-straat 46-48 (L'Emulation, 1927, pl. 20)

Brussel,
Priestersstraat 15,
Tuberculosekliniek
Albert-Elisabeth.
Jean Deligne, 1935
(*L'Emulation*, 1937,
p. 59)

en in Frans en alle teksten en illustraties moesten daarom van meetafaan nagenoeg klaar zijn voor eventuele verwerking – en geen letterlijke vertaling – naar een andere taal. Het probleem van het wisselend personeel, voornamelijk in de Franstalige ploeg, en het verschillend werkrhythme konden worden opgevangen door de inzet van de Vlaamse ploeg. In de loop van de jaren tachtig werd deze gestabiliseerd rond de twee hoofdauteurs Jo Braeken en Lydie Mondelaers.

Het eerste deel in het Nederlands en in het Frans, werd gepubliceerd door toedoen van minister L. Tobback, toen Minister van Binnenlandse Zaken en de Culturele en Wetenschappelijke Instellingen; tot 8 augustus 1988 was hij verantwoordelijk voor deze materie en bovendien persoonlijk bijzonder geïnteresseerd. Einde 1989 stelde de heer G. Desir, bevoegd minister voor monumentenzorg van het inmiddels opgericht Brussels Hoofdstedelijk Gewest, op het Stadhuis te Brussel de eerste boekdelen voor aan de pers en de talrijke genodigden.

De vooruitzichten waren toen optimistisch: de volgende twee delen zouden in de eerstkomende jaren verschijnen. De Franstalige inventarismedewerkers waren inmiddels opgenomen in het Waals Gewest, met hoofdstad Namen, en kregen nieuwe taken toegewezen binnen de nieuwe Dienst voor Monumenten, Landschappen en Opgravingen, waardoor het persklaar maken van hun manuscript moeizaam verliep en meer tijd vergde dan voorzien. Het Brussels Gewest had inmiddels een "begeleidingscomité" voor de publikatie opgericht, waarin onder meer ook de "Waalse" auteurs Michèle Callut en Claudine Donnay-Rockmans waren opgenomen naast personeel van de Brusselse administratie als Yves Jacquemin en van het verantwoordelijke

kabinet als onder meer Françoise Jurion en Christian Spapens. De twee delen verschenen uiteindelijk in 1993.

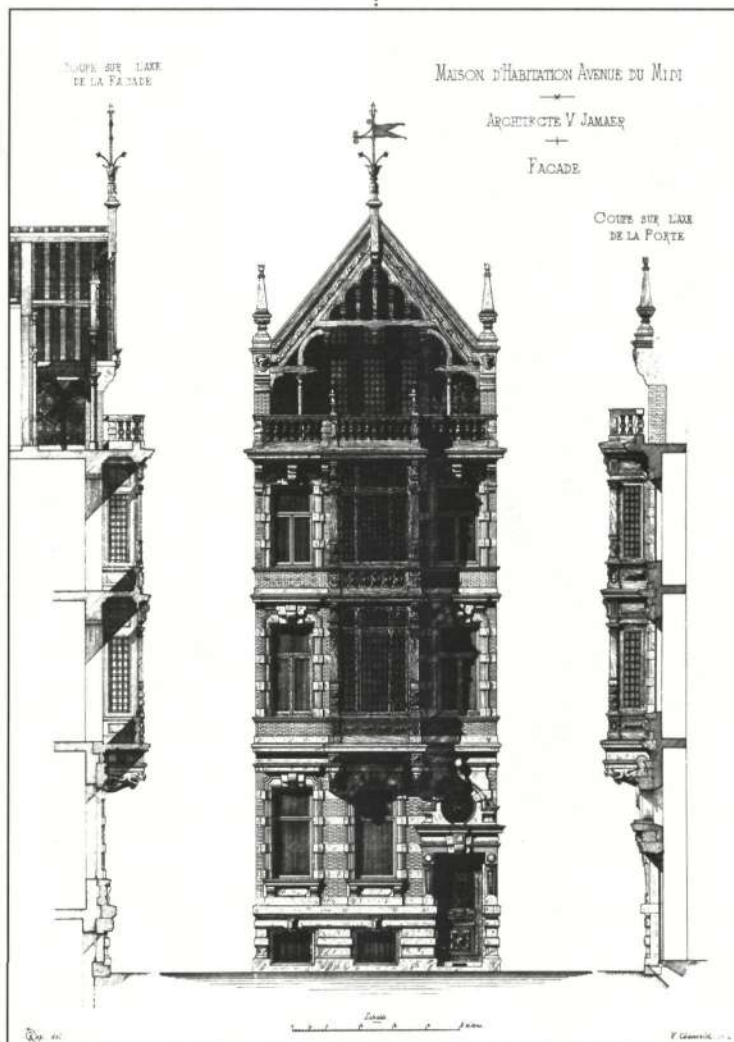
Voor de derde delen werd meer en meer beroep gedaan op de praktische medewerking van de pas opgerichte Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Gewest, terwijl de Vlaamse ploeg nog immer zorgde voor het toeleveren van basisteksten en illustraties en de eindredacteur van de Franse uitgave, Muriel Muret, bijstonden met raad en daad.

Bij het afronden van de publikatie van de inventaris van de Brusselse Binnenstad past het de bijdrage van de Vlaamse Gemeenschap in het juiste daglicht te stellen en zeker te onderstrepen dat ze de nodige continuïteit heeft ingebracht in dit "werk van lange adem".

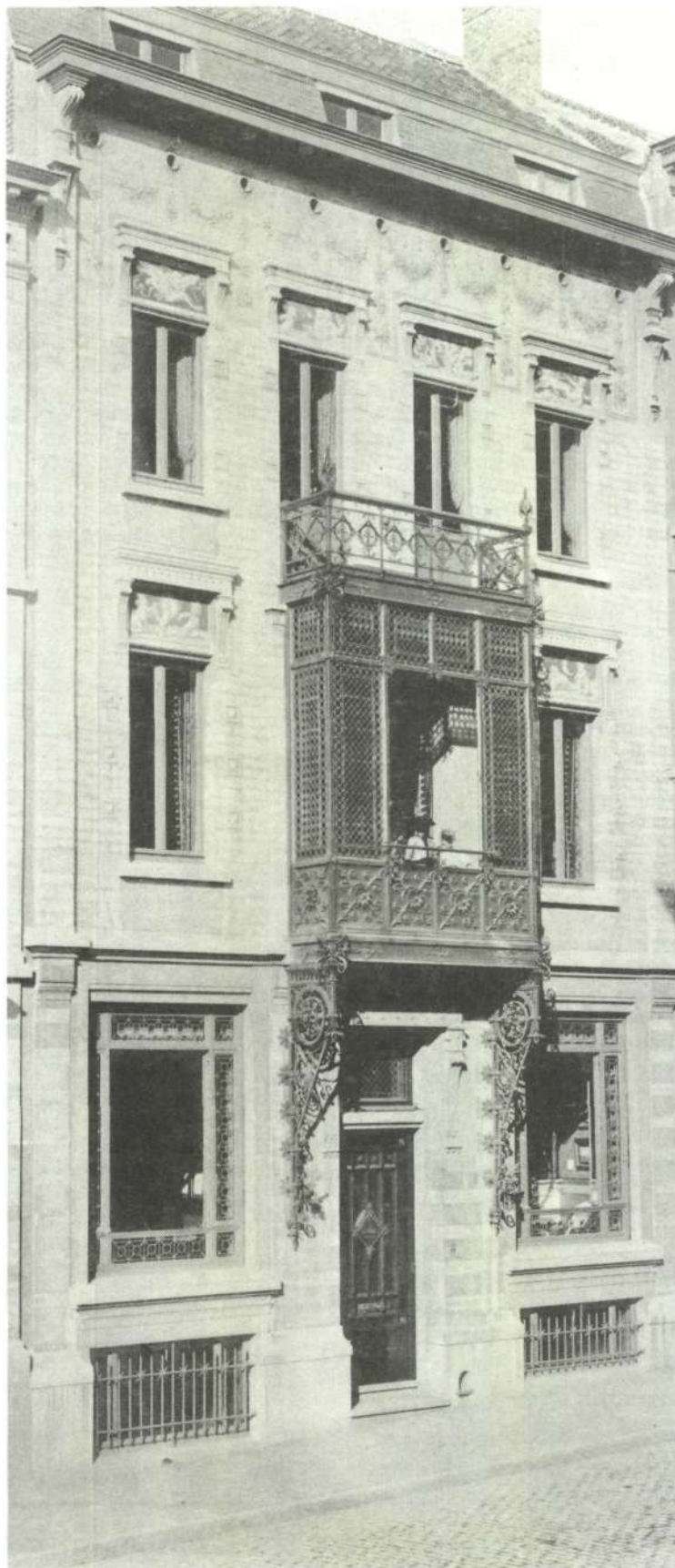
Het feit dat Brussel de hoofdstad is van de Vlaamse Gemeenschap heeft de hele tijd als grondige reden gefungeerd om dit werk tot een goed einde te brengen.

De bijdrage is ook niet beperkt tot de publikatie van fraaie boekdelen. In zijn interessante toespraak van 13 december 1989 had minister G. Desir plechtig beloofd "de nodige maatregelen te nemen om, op basis van deze inventaris, de geïntegreerde conservatie van het Brussels cultureel erfgoed te verzekeren". Hij was bijzonder bewust van het belang van het reeds gepresterde werk in dit vlak en heeft het aandeel van ons Bestuur Monumenten en Landschappen steeds onderkend. Aansluitend bij de inventarisatie waren al een aantal beschermingsdossiers voorgelegd met medewerking van de inventarisploeg onder leiding van onze

Brussel,
Stalingradlaan 62,
voormalige woning van
stadsarchitect
Victor Jamaer, 1874
(*L'Emulation*, 1879,
Pl. 36)

Brussel,
Van Moerstraat 8,
voormalige woning van
architect Jean Baes,
1889
(*L'Emulation*, 1890,
Pl. 43)

toenmalige inspecteur voor Brussel, en bij koninklijk besluit bekrachtigd in 1988 en 1989. Dit nieuwe elan werd ook gedragen door de publikatie van de geïllustreerde brochure *Beschermd Brussel*, in 1988 samengesteld door de 'Brusselse' ploeg van het Bestuur en tegelijk verruimd met een Franse uitgave.

Het rechtstreekse verband tussen inventarisatie en monumentenbeleid is later nog hechter geworden in de nieuwe beschermingswetgeving van het Gewest. In het *Woord Vooraf* van de tweede delen onderstreepte D. Van Eyll, Staatssecretaris bevoegd voor monumentenzorg, het belang van dit werk als basis voor de samenstelling van de permanente Inventaris met verordenende kracht. Werken aan gebouwen opgenomen in deze lijst zullen voortaan worden onderworpen aan een openbaar onderzoek en aan het advies van de autonome – Brusselse – sectie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Het impact van de overzichtsinventarisatie is dus enorm. In het *Woord Vooraf* van het derde deel komt de praktische aanpak tot uiting. Met minder dan 400 monumenten heeft Brussel een achterstand opgelopen, zeker in vergelijking met Antwerpen en zijn zowat 1000 beschermde items. De hogervermelde "wettelijke inventaris" zal hieraan op korte termijn verandering brengen en een ruime 'basisbescherming' voorzien en dat is uiteraard goed nieuws. Verheugend is ook dat D. Van Eyll uitdrukkelijk stelt: "Nu de Vijfhoek volledig gepubliceerd is, wordt wat mij betreft, het afwerken van de overzichtsinventarisatie van het hele Hoofdstedelijke Gewest prioritair". Inmiddels is een nieuwe tweetalige ploeg van een twaalfstal kunst- en architectuurhistorici, verbonden aan de Brusselse Dienst voor Monumenten en Landschappen, aan de slag gegaan in Etterbeek en Sint-Joost-ten-Node. Brussel verdient een veelzijdige aanpak en de betrokkenheid van de bevolking, de bezoekers en de openbare besturen.

Met het afronden van deze overzichtsinventarisatie wordt als het ware een stuk geschiedenis afgesloten. Na een inleidende fase en de hulp van het Vlaamse en het Waalse Gewest die wellicht een beetje ervaren worden als het ancien régime, rest het Brusselse Gewest de zware taak de totaliteit van het verzamelde materiaal voor de

Sint-Gillis,
Faidersstraat 10,
herenhuis Goblet
d'Aluicela.
Architect O. Van
Rysselberghe,
sgraffito-ontwerp
Juliaan Dillens,
uitvoering Jean Baes
(foto Gilles Batz)

Binnenstad volledig te verwerken en het resterende gebied te behandelen. De bestaande doelstellingen als werk-instrument voor monumentenzorg, populariserende bijdrage en uitgangspunt voor verdere wetenschappelijke uitdieping zullen hopelijk ten volle worden doorgetrokken.

De Brusselse boekdelen zullen de geschiedenis ingaan als de drie bijzondere parels in de reeks die 32 delen telt en een tegenhanger vormt voor de Waalse reeks met zijn 28 delen. Men mag hierbij niet vergeten dat het de eerste keer is in dit land, sinds het Koninklijk Besluit ter zake van 1861, dat op systematische en nagenoeg eenvormige wijze wordt geïnventariseerd en gepubliceerd in regelmatig aangroeiende reeksen. Het hele gebied afwerken, uitgeven en naar het beleid toe verwerken zou dan ook meer dan ooit in de drie gewesten moeten horen tot de absolute prioriteiten.

De drie delen tellende inventaris van de Binnenstad van Brussel omvat historische en beschrijvende nota's van 374 straten, lanen of pleinen, en 2906 gebouwen of ensembles, in alfabetische volgorde gerangschikt. Het geheel wordt ingeleid door syntheses van de historische, stedenbouwkundige en architecturale ontwikkeling van de binnenstad, en een bouwkundig lexicon. Registers van architecten, kunstenaars en orgelbouwers, met samen zowat 1700 gerepertorieerde persoonsnamen, steenhoudersmerken, een literatuuropgave, de lijst van beschermde monumenten en een Engelstalige summary van de inleidingen volgen in fine.

Bouwen door de eeuwen heen in Brussel

Stad Brussel
Binnenstad

1C
P-Z

De drie delen omvatten: 32 kleurplaten in chronologische volgorde gerangschikt, 1132 tekstillustraties waarvan een 300-tal archief-foto's, prenten en oorspronkelijke bouwplannen, naast actuele foto-opnamen, 50 opmetingsplannen waarvan plattegronden, opstanden en doorsneden op schaal 1:400 tenzij anders vermeld, en situatieplannen, 2402 "identiteitsfoto's" van alle gerepertorieerde gebouwen en ensembles, 3 stadsplattegronden op schaal 1:5000 in vouwblad, net name een actueel stadsplan met coördinaten, een reproductie van de kadastrale kaart door P.C. Popp van 1866, een spreidingskaart met ingekleurde symbolen die functie en bouwperiode van de gerepertorieerde gebouwen en ensembles situeren.

Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeek

Bouwen door de eeuwen heen in Brussel

Inventaris van het Cultuurbezit in België - Architectuur - Stad Brussel - Binnenstad
Deel Brussel 1A / A-G
580 blz., prijs: 2.058,-fr., uitgever Pierre Mardaga, Luik, 1989

Deel Brussel 1B / H-O
624 blz., prijs: 2.650,-fr., uitgever Pierre Mardaga, Luik, 1993

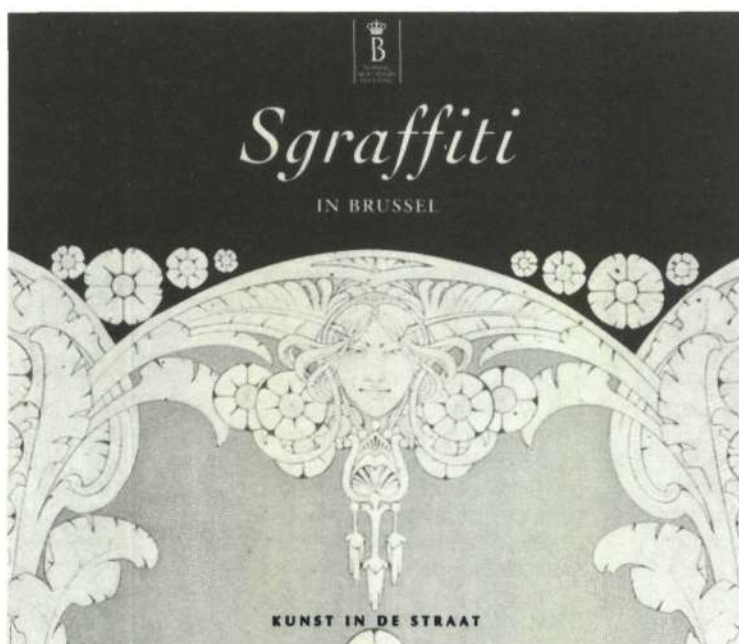
Deel Brussel 1C / P-Z
624 blz., prijs: 2.650,-fr., uitgever Pierre Mardaga, Luik, 1994

SGRAFFITI IN BRUSSEL - KUNST IN DE STRAAT

Onder sgraffiti verstaat men gegraveerde inkervingen in gekleurde pleisterlagen, ontworpen door een kunstenaar. De sgraffito-techniek waarvan de oorsprong opklimt tot de Oudheid, en die in de renaissance een ruime verspreiding kende, werd in de tweede helft van de 19de eeuw door de eclectische architectuur herontdekt. Met name de verspreiding van de Art Nouveau te Brussel, bracht deze decoratieve kunstvorm onder invloed van enkele markante persoonlijkheden tot een nieuw hoogtepunt, onvergelijkbaar met het oorspronkelijk model.

In 1992 organiseerde de Koning Boudewijnstichting de campagne *Kunst in de straat*, die de aandacht vestigde op het grote aantal Art Nouveau-gebouwen te Brussel. De titel verwees naar de stroming die zich een eeuw geleden ontwikkelde, en die de integratie van kunst en architectuur nastreefde, met het openbaar domein als uitverkoren terrein. Tijdens deze campagne werd specifiek gewezen op het belang van het architectonische detail voor dit unieke patrimonium. Eén van die details en wel het meest bedreigde, het van nature erg kwetsbare sgraffito, vormt nu voor het eerst het onderwerp van een afzonderlijke, rijk geïllustreerde publikatie. Deze wil in eerste instantie het sgraffito onder de aandacht van een ruimer publiek brengen en aldus sensibiliseren tot een behoud van dit kleurrijke patrimonium. Vele sgraffiti hebben na zowat een eeuw het einde van hun normale levensduur bereikt en zijn dringend aan restauratie toe. Realisaties op dit gebied leverden evenveel parels als miskleunen op. De publikatie vormt daarom meteen de start van een concrete actie in de herfst van 1994 en de lente van 1995, die bestaat uit een aantal modelrestauraties opgezet

door de Koning Boudewijnstichting in samenwerking met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Aan deze modelprojecten worden vormings-sessies gekoppeld, die moeten toelaten na afloop over een twintigtal hoog gekwalificeerde sgraffito-restaurateurs te beschikken.

Sgraffiti in Brussel - Kunst in de straat werd samengesteld door Jos Vandenbreeden en Linda Van Santvoort voor het Sint-Lukasarchief, Eric Hennaut, Liliane Liesens en Marie Demanet voor de Archives d'Architecture Moderne en Walter Schudel voor het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrium. Een eerste bijdrage doet het begrip *Kunst in de straat* in het historische perspectief van stadsverfraaiing, gevelarchitectuur en toegepaste kunsten herleven. Een tweede bijdrage behandelt de oorsprong en herontdekking van het sgraffito in de 19de eeuw door figuren als Gottfried Semper en Heywood Sumner, die inspeelden op de grote thema's van de architecturale polychromie en de vernieuwing van de decoratieve kunsten. De introductie van het sgraffito in het Brusselse milieu met wegbereiders als de gebroeders Jean en Henri Baes, en de verdere evolutie tot een hoogwaardig bestanddeel van de Art Nouveau-architectuur onder invloed van Adolphe Crespín, Privat Livemont en Paul Cauchie vormt het onderwerp van een derde bijdrage. Vervolgens worden

achtien representatieve voorbeelden van sgraffito-kunst uit het Brusselse in woord en beeld toegelicht. Pioniers als de woningen Goblet d'Alviella en Hankar passeren in bijzonder fraaie kleurplaten de revue, naast schoolvoorbeelden als de woningen Ciambertani en Cauchie en de goed bewaarde Josaphatschool. Een rectificatie geldt nochtans het foutief aan Privat Livemont toegeschreven sgraffito van de lagere school Locquenghienstraat (p. 102): Adolphe Crespín kreeg hiervoor in 1907 de opdracht van de Stad Brussel tegen een bedrag van 900,-fr. (Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, 5173). Een laatste bijdrage geeft tekst en uitleg bij de restauratie-ethiek zwevend tussen de noodzaak tot vervanging en authenticiteit, de schade-oorzaken en de remedies, en richt zich tot slot tot de eigenaars met tips voor een doeltreffend onderhoud.

Jo Braeken

Sgraffiti in Brussel - Kunst in de straat
Eric Hennaut, Walter Schudel,
Jos Vandenbreeden en Linda Van
Santvoort
Koning Boudewijnstichting 1994,
144 p., 650,-fr.

AMARANT EN OPENBAAR KUNSTBEZIT IN VLAANDEREN. LAAT-GOTISCHE BEELD- HOUKUNST IN BELGIË

Naar aanleiding van de tentoonstelling *Meesterwerken van de gotische beeldhouwkunst* in het Museum voor Schone Kunsten, Gent publiceert *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* een extra-aflevering gewijd aan de laat-gotische beeldhouwkunst in België.

Naast de meesterlijke sculpturen die in het Museum voor Schone Kunsten worden getoond, zijn er uiteraard nog heel wat laat-gotische beelden te bewonderen in Belgische kerken en musea. Omwille van hun kwetsbaarheid konden of mochten deze kunstwerken niet worden verplaatst. *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* toont deze schatten 'te velde' in het extra-nummer: *Laat-gotische beeldhouwkunst in België*. Auteur Jan Klinckaert neemt de lezer mee op een fascinerende beeldentocht.

Lessenreeks 'Gotische beeldhouwkunst'

Aansluitend bij de tentoonstelling werkte Amarant een korte situerende lessenreeks uit. In een reeks van vier lessen (in Aalst, Antwerpen, Gent en Strombeek-Bever) gaan de docenten Patrick Verlaak en Dominique Dumon dieper in op het ontstaan van de laat-gotische beeldhouwkunst in de Bourgondische Nederlanden (de huidige Benelux, Noord-Frankrijk en het gebied van de Nederrijn). Het begrip 'laat-gotisch' wordt in een breder tijdskader geplaatst en men gaat na hoe

de verhouding lag tussen schilder-kunst en sculptuur.

Gotische beeldenroute door België

Het extra-nummer van *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* biedt de lezer niet alleen een wetenschappelijk gefundeerde tekst, maar tevens een uitstekende gids voor één of meerdere culturele uitstappen. Amarant organiseert i.s.m. Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen twee rondreizen met bus op 16 oktober en 6 november, en een rondreis met eigen vervoer op 13 november.

Laat-gotische beeldhouwkunst in België

formaat: 28 x 22 cm
omvang: 40 pagina's
illustraties: 12 kleurenreproducties en 35 zwart-wit
prijs: 210,-fr.

Het nummer wordt te koop aangeboden in het Museum voor Schone Kunsten, Gent.

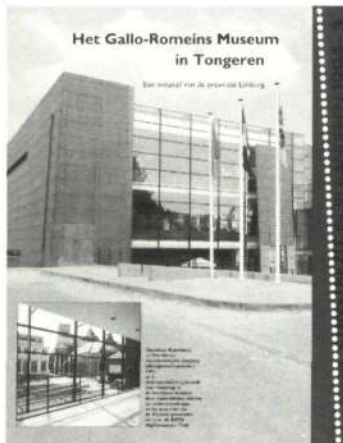
Het kan tevens besteld worden door overschrijving van 210,-fr. op rekening 448-0007361-87 van *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* vzw, Kasteelstraat 97, 8700 Tielt (info: 051/42.42.99)

Lessenreeks en gotische beeldenroute. Info en inschrijvingen
Amarant, Hoogpoort 50 - 9000 Gent (tel. 09/233.03.24 - fax.: 09/233.42.36)

HET GALLO-ROMEINS MUSEUM IN TONGEREN

De opening van een museum in Vlaanderen is een bijzondere gebeurtenis, zeker als het om een nieuwbouw gaat. In Tongeren, oudste stad van het land, heropende begin september het Gallo-Romeins Museum zijn deuren. Na vier jaar bouwen verrees op de plek waar in de 3de eeuw een grote, luxueuze 'Romeinse' stadswoning stond, een nieuw museumgebouw. Reden voor *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* om een themanummer aan dit museum te wijden.

In hun bijdrage gaan de diverse auteurs op zoek naar de archeologische betekenis van Tongeren, het

ontstaan en de geschiedenis van het museum en het nieuwe gebouw. Uiteraard worden de waardevolle collecties van het museum voorgesteld, maar ook de archeologische bezienswaardigheden buiten de muren van het museum krijgen ruime aandacht.

Het derde nummer van de 32ste jaargang van *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* nodigt de lezer uit om een archeologische ontdekkingsstocht door Limburg te maken met het nieuwe Gallo-Romeins Museum als vertrekpunt.

Het Gallo-Romeins Museum in Tongeren

formaat: 28 x 22 cm
omvang: 40 pagina's
illustraties: 10 kleurenreproducties en 40 zwart-wit
prijs: 210,-fr.

verkooppunt: Gallo-Romeins Museum in Tongeren

Bestellen kan ook door storting op 448-0007361-87 van *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* met vermelding "Gallo-Romeins Museum"

HET BOURLAHUIS EN HET ONTSTAAN VAN HET EILANDJE

In 1990 kocht het architecten- en ingenieursbureau FDA (Foqué-Denkens-Adriaenssens Architecten & Inge-

nieurs NV) een voormalig bedrijfspand aan de Nassastraat te Antwerpen, om er zijn kantoren in te vestigen. Weinig liet vermoeden dat dit onopvallende gebouw op het 'Eilandje' tot de laatste relikten behoorde van een bijna vergeten stadsuitbreiding uit de Hollandse Tijd, het Nassauplein. Dit unieke stedenbouwkundig ensemble in Frans geïnspireerde neoclassicistische stijl kwam in 1823-1825 tot stand naar ontwerp van stadsbouwmeester Pierre Bruno Bourla. Veelvuldige en ingrijpende verbouwingen van het pand en zijn omgeving waren er allicht debet aan dat Nassastraat nr. 37-41 ook tijdens de inventarisatiecampagne van het bouwkundig erfgoed voor dit gebied over het hoofd werd gezien. Het Bourlahuis, dat vanaf 1991 een grondige renovatiebeurt onderging, herbergt vandaag een kunstgalerie en het voornoemd architectenbureau. Bij gebrek aan voldoende restanten van de oorspronkelijke toestand, had deze renovatie eerder tot doel het pand nieuw leven in te blazen, dan het in zijn oude glorie te herstellen. Het monumentale verleden krijgt niettemin een postuum eerbetoon door middel van een fraaie publikatie van de hand van Piet Lombaerde, die het verhaal van gebouw en plein in woord en beeld reconstrueert, binnen de ruimere context van de geschiedenis van het "Eilandje".

De aanleg van het Nassauplein kaderde in de ontsluiting van de zone tussen de onder Frans bestuur gegraven dokken en de noordelijke stadswallen. De gietijzeren Nassabrug over de verbindingsgeul van Bonaparte- en Willemsdok, ingehuldigd in 1822,

Pierre Bruno Bourla,
omstreeks 1860
(Antwerpen, A.M.U.C.)

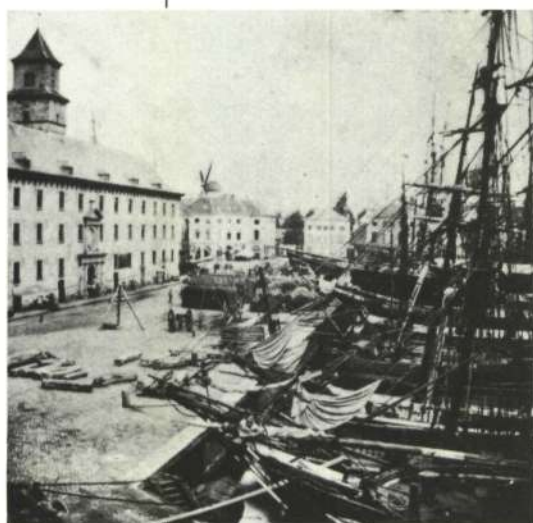
Antwerpen,
het Broulshuis

vormde daartoe de aanzet. In de as van de brug ontwierp Bourla een rechthoekig plein met een door Durand geïnspireerde, uniforme architectuur. Deze bestond uit twee symmetrische blokken met middenrisaliet aan west- en oost- en een vrijstaand paviljoen aan de noordzijde. De noordelijke havenuitbreidingen en de ontmanteling van de Spaanse wallen in de jaren 1860 betekenden het einde van het Nassauplein dat werd doorgetrokken tot Nassaustraat. Het Broulshuis, oorspronkelijk een pakhuys begrepen in het oostblok van het plein, werd vanaf die periode als opbrengsthuys stelselmatig opgedeeld en verbouwd, tot het door de recente renovatie zijn eenheid terugvond.

Na de Broulaschouwburg, Een tempel voor de muzen onder redactie van Madeleine Manderyck en Herman Van Hunsel, vormt het Broulshuis en het ontstaan van het Eilandje door Piet Lombaerde in korte tijd de tweede monografie die aan het werk van Bourla wordt gewijd. Het verhaal wordt geïllustreerd met een groot aantal nooit eerder gepubliceerde plannen en ontwerp tekeningen. Een minpunt geldt de kadring van deze documenten die wat slordig werd uitgevoerd, in een overigens verzorgde lay-out. Deze beknopte maar niet minder boeiende studie werpt een nieuw licht op het stedsbouwmeester denken van de stadsbouwmeester en zijn aandeel in de havenuitbouw, waarbij een monument aan de vergetelheid wordt ontrukkt.

Jo Braeken

Gezicht op de
Oostzijde van het
Hansahuis

Het Broulshuis en het ontstaan van het Eilandje - Piet Lombaerde.
Uitgeverij MIM, 1994,
72 blz. - 595,-fr.
Info: FDA, Nassaustraat 37-41,
2000 Antwerpen -
Tel.: 03/226.37.70.
Fax.: 03/226.37.22

Buitenkrant

MONUMENTENWACHT EN HEMELWATER (NIET ALTIJD HEMELS...)

Tijdens studienamiddagen in de vijf Vlaamse provincies wil Monumentenwacht aan alle belangstellenden specifieke informatie over het onderhoud en de instandhouding van historisch waardevolle gebouwen aanbieden.

Monumentenwachters leveren inspectierapporten af die de toestand van een gebouw in detail weergeven. Hoe beter deze rapporten zijn opgesteld, hoe adequater het gebouw te onderhouden is. Hun deskundigheid bij het herkennen, het analyseren en het stellen van diagnoses is daarom vitaal. Maar ook eigenaars hebben

baat bij enige kennis van zaken. Hoe nauwkeuriger zij het inspectierapport interpreteren, hoe beter zij eventuele mankementen kunnen (laten) verhelpen. Kennis en informatie zijn momenteel her en der ter beschikking in zeer uiteenlopende vormen. Maar Monumentenwachters, eigenaars en andere betrokkenen hebben ze niet steeds voor het grijpen.

Daarom start Monumentenwacht Vlaanderen vanaf november 1994 met een nieuw initiatief: thematische studienamiddagen. Zij richten zich in eerste instantie tot de "geïnteresseerde leek": eigenaars of beheerders van gebouwen, personen uit de betrokken administraties of het verenigingsleven ... maar niet noodzakelijk met een bouwtechnische achtergrond. Natuurlijk zijn professionals – zoals architecten of aannemers – ook steeds welkom. Het ligt in de bedoeling op middellange termijn achtereenvolgens een aantal specifieke deelaspecten van historisch waardevolle gebouwen te belichten. Zo kan na enkele jaren een min of meer representatief beeld opgebouwd worden van de problemen en mogelijke oplossingen bij de instandhouding en het onderhoud van deze gebouwen. Elke studienamiddag vindt éénmaal in iedere Vlaamse provincie plaats. Aanvullend wordt rond het thema ook een brochure gepubliceerd.

Als eerste komt de problematiek van de hemelwatervergaring en -afvoer aan historische gebouwen aan bod. Vanuit (architectuur-)historische en/of constructief standpunt wordt hieraan

vaak weinig aandacht besteed. Toch spelen goten, aansluitingen en afvoerpijpen een cruciale rol bij de instandhouding van het gebouw: bij een foutieve detaillering, lek of verstopping zoekt het water zich een eigen weg – meestal de "verkeerde" – met onvermijdelijke schade aan het onderliggende gebouw: hout en pleisterwerk gaan eraan kapot, vochtige milieus zijn geliefkoosde oorden voor schimmels en zwammen, neerplensend water haalt het voegwerk van tussen de stenen uit... Bovendien werden en worden, vanuit esthetische overwegingen, de goten en afvoeren soms zo weggewerkt dat toekomstige problemen reeds van bij het ontwerp ingebouwd zijn.

Na een korte historische situering zal tijdens de studienamiddagen telkens ingegaan worden op de in onze streken voorkomende goot- en afvoertypes en hun problemen. Tot slot worden suggesties aangereikt voor herstelling, onderhoud en mogelijke schadepreventie.

Per provincie wordt één woensdag-namiddag voorzien.

Het programma vangt aan om 14.00 uur. Aan gebruikers-leden wordt een (symbolische) bijdrage in de organisatiekosten gevraagd van 100,-fr. Niet-leden betalen voor deelname 400,-fr. Hierin telkens een begeleidende brochure inbegrepen. Voor bijkomende inlichtingen of inschrijvingen kan men terecht bij Monumentenwacht Vlaanderen, Brederodestraat 21 te 1000 Brussel, Tel. 02/511.18.40

9 november 1994:
Provinciaal Auditorium, Gouvernemen-
tstraat 22, 9000 Gent

16 november 1994:
Arrondissementszaal, Provincie-
huis, Koningin Elisabethlaan 22,
2018 Antwerpen

23 november 1994:
Kasteel van Huizingen,
Torlaylaan 100, 1654 Huizingen

30 november 1994:
Provinciale Industriële Hogeschool,
Graaf Karel de Goedelaan 7,
8500 Kortrijk

7 december 1994:
Kasteel van Rijkel, D. Van Leeu-
wenstraat 23, 3840 Borgloon-Rijkel

EUROPESE GEMEENSCHAP

In het publikatieblad van de Europese Gemeenschappen van 11 oktober 1994 verscheen de mededeling over de steun voor modelprojecten 1995. Voor het twaalfde achtereenvolgende jaar zet de Commissie van de Europese Gemeenschappen haar actie voort met het oog op de instandhouding van het architectonisch erfgoed.

In 1995 zal de actie betrekking hebben op "religieuze monumenten". Het gaat hierbij om gebouwen die op tastbare wijze getuigen van een religieuze activiteit en waarvan de historische, architectonische, artistieke en sociale waarde van Europees belang is.

Er zal prioriteit worden gegeven aan projecten voor de instandhouding van monumenten en plaatsen die oorspronkelijk waren bestemd voor erediensten en daarvoor nog steeds worden gebruikt.

Voor het programma is het reglement als volgt:

1. A. Alle ingediende projecten moeten gelegen zijn in een Lid-Staat, tot het thema van het jaar 1995 behoren en door de kwaliteit van de voorafgaande studie en de exemplarische keuze van de restauratietechnieken zo belangrijk zijn dat eventuele steun van de Commissie gerechtvaardigd is.
- B. De monumenten en/of plaatsen moeten toegankelijk zijn voor het publiek.
- C. De Gemeenschapssteun is uitsluitend bestemd voor de restauratie-werkzaamheden. Archeologische opgravingen als zodanig kunnen niet in aanmerking worden genomen in het kader van dit project. Ook de projecten die zich beperken tot stadsvernieuwing, infrastructuur-werkzaamheden, voorzieningen en nieuwbouw komen niet in aanmerking.
- D. De projecten dienden de voor de verwezenlijking van de voorgestelde werkzaamheden noodzakelijke financiële waarborgen te bieden.
- E. Voor projecten waarvoor in de vorige jaren reeds in het kader van deze actie een subsidie van de Commissie van de Europese Gemeenschappen werd toege-

kend, mag geen nieuwe aanvraag worden ingediend.

2. De aanvraagformulieren en een kopie van deze aankondiging kunnen worden verkregen bij:

- de Commissie van de Europese Gemeenschappen, DG X - Culturele actie (Kamer 4/51), Trierstraat 120, B-1049 Brussel (schriftelijk aan te vragen)
- het Bestuur Monumenten en Landschappen, Zandstraat 3, B-1000 Brussel (telefonisch: mevr. N. Renders, 02/209.29.44)

3. De aanvragen moeten uiterlijk op 31 januari 1995 door de eigenaar van/verantwoordelijke voor het monument zijn ingediend. Zij moeten tegelijkertijd worden ingediend bij de Commissie en bij het Bestuur Monumenten en Landschappen. De termijnen dienen strikt in acht te worden genomen; zij worden niet verlengd; de datum van de poststempel zal als officiële indieningsdatum worden beschouwd.

4. Het Bestuur Monumenten en Landschappen dient de aanvraag te onderzoeken en uiterlijk op 24 maart 1995 advies uit te brengen.

De beslissing over toekenning van financiële steun zal eind mei 1995 door de Commissie worden genomen op basis van het advies van een jury van deskundigen van internationale bekendheid.

5. De Commissie zal de steun verdelen naar gelang van de kwaliteit en de kosten van de uitgekozen projecten, rekening houdend met de beschikbare begrotingsmiddelen. De financiële steun van de Commissie is beperkt tot een maximumbedrag van 150.000 ecu per project en mag in geen enkel geval meer bedragen dan 25% van de kosten van de restauratie- c.q. instandhoudingswerkzaamheden.

6. Toekenning van financiële steun door de Commissie kan pas geschieden na ondertekening van een contract tussen de eigenaar en/of de bouwheer van het monument en de Commissie, waarin met name is bepaald dat:

- de aanvrager de uitvoering van het project op zich neemt; de financiële middelen van de aanvrager ofwel eigen middelen kunnen zijn, ofwel bestaan uit een subsidie van een openbare of particuliere instelling

- (bankleningen worden als eigen middelen beschouwd),
- de aanvrager de Commissie en het Bestuur Monumenten en Landschappen moet toelaten de restauratie- c.q. instandhoudingswerkzaamheden te inspecteren,
 - de restauratie- c.q. instandhoudingswerkzaamheden waarvoor financiële steun van de Commissie wordt toegerekend uiterlijk op 15 september 1997 voltooid zullen zijn,
 - de aanvrager in augustus 1996 bij de Commissie een tussentijds verslag indient over de stand van de werkzaamheden, alsmede een eindverslag in september 1997,
 - de aanvrager ervoor zal zorgen dat aan de bijdrage van de Commissie tot de uitvoering van het project ruime publieke bekendheid wordt gegeven en zich er ten minste toe verbindt een plaat aan te brengen met het logo van de Europese Unie waarop de financiële steun van de Commissie wordt vermeld.

Om het nuttig effect van het project te vergroten is het van belang aanvullende activiteiten te organiseren ten einde het voorbeeldkarakter ervan op het gebied van de instandhouding naar voren te brengen.

STICHTING VLAAMS ERFGOED vzw

Op 23 maart 1994 verklaarde de Vlaamse regering zich akkoord met het principe van de oprichting van een Stichting Vlaams Erfgoed. Dit initiatief werd ter bekrachtiging voorgelegd aan de Vlaamse Raad, die zijn goedkeuring gaf op 13 juni 1994. Op 20 oktober 1994 werd door Vlaams Minister Johan Sauwens, bevoegd voor Monumenten en Landschappen, de vzw Stichting Vlaams Erfgoed voorgesteld.

Complementair aan het overheids-initiatief zijn vanouds talloze professionele en vrijwilligersverenigingen actief in de monumentenzorg, die bovendien steeds sterker wordt gesteund door een breed publiek. De Open Monumentendag is daar het duidelijkste teken van. In dit elan en met steun

van de overheid werden reeds een aantal structurele initiatieven genomen die de krachten bundelen of de monumentenzorg inhoudelijk en daadwerkelijk ondersteunen (de Monumentenwacht Vlaanderen, Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie, Vlaamse Contactcommissie voor Monumentenzorg).

Wat tot nu toe ontbrak was een onthaalstructuur die over het hele Vlaamse grondgebied de samenwerking optimaliseert en in het bijzonder de praktijk van de instandhouding, het beheer en de openstelling van de monumenten op zich neemt. Dergelijke onthaalstructuren bestaan reeds in de ons omringende landen en hebben daar hun nut bewezen. Met de oprichting van de Stichting Vlaams Erfgoed (SVE) wordt ook bij ons in deze behoefte voorzien.

Samen met de bescherming is de instandhouding (onderhoud, conservatie en restauratie) in de eerste plaats de taak van de overheid. Complementair daaraan kunnen andere partners instaan voor het maatschappelijk functioneren van het monument, wat neerkomt op twee componenten: het beheren en beleven. Door een gepaste functie houdt het monument immers zichzelf fysiek en economisch in stand en draagt het bij tot het behoud en de ontwikkeling van de cultuur. De (her)bestemming, het beheer en de beleving veronderstellen echter een breed maatschappelijk draagvlak.

Doelstellingen

De totaliteit van instandhouding, beheer en beleving werd door de SVE vertaald in de volgende doelstellingen.

De hoofddoelstelling van de Stichting Vlaams Erfgoed is:
de verwerving, de restauratie, het onderhoud en het beheer van monumenten en landschappen waarvoor zich problemen stellen.

Vele monumenten zijn namelijk bedreigd omdat de eigenaars de kennis en/of de middelen ontberen voor een optimaal behoud. De instandhouding en het beheer van andere, vooral kleinere monumenten, zoals straatmeubilair of veldkapellen, hangt al te vaak af van eerder toevallige lokale initiatieven.

In wisselwerking met deze hoofddoelstelling wil de SVE tevens instaan voor:

- **het voeren van gemeenschappelijke promotie voor publiek toegankelijke monumenten en landschappen, al dan niet in haar beheer;**
- **het ondersteunen van lokale patri-moniumverenigingen in hun streven naar verwerving, restauratie en onderhoud van monumenten en landschappen en een adequate ontsluiting ervan;**
- **het inbedden van deze doelstelling in een globale organisatie die sensibiliserend optreedt, animatie-activiteiten opzet en een zo breed mogelijk draagvlak uitbouwt door het opstarten van een ledenbeweging.**

Actie

De SVE slaat al meteen de hand aan de ploeg. Op korte termijn zal ze de restauratie aanvatten van het Fort Napoleon en het omgevend duinlandschap in Oostende. Andere restauratie- en/of beheerprojecten zullen snel volgen.

De promotie-opdracht zal volwaardig worden ingevuld naarmate de SVE eigen sites in beheer heeft. Die promotie zal evenwel worden opgetrokken naar zoveel mogelijk toegankelijke sites. Hierbij wordt in de eerste plaats gedacht aan sites met een kwaliteitsvolle cultuurtoeristische bestemming. De SVE zal van bij het begin adviserend optreden ten dienste van lokale valoriserings- en ontsluitingsprojecten. De organisatie van een ledenbeweging wordt thans voorbereid. Ze zal vanaf 1995 worden opgestart.

Stichting Vlaams Erfgoed
p/a Kreupelenstraat 2
1000 Brussel

Alveringem, Brouwerij
De Snoek
(foto O. Pauwels)

PROEF DE SMAAK VAN HET VERLEDEN IN HET MOUT- EN BROUWHUIS DE SNOEK FORTEM - Alveringem

Vlaanderen bezit de belangrijkste en meest gediversifieerde brouwerijtraditie in Europa. In Vlaanderen worden nog meer dan 400 verschillende soorten bier gebrouwen. Honderd jaar geleden bezat de regio méér dan tweeduizend brouwerijen!

Op 2 juli 1994 is in Alveringem (nabij Veurne) het nieuwe mouterij- en brouwerijmuseum *de Snoek* officieel geopend. Het is dagelijks open voor het grote publiek. Het is ondergebracht in een schitterend gerestaureerde oude dorpsbrouwerij, die als enige in Vlaanderen haar 19de-eeuwse uitrusting bewaarde.

De voormalige *mouterij-brouwerij de Snoek* werd in 1871 langs de Lo-vaart gebouwd naar een ontwerp van bouwmeester Medard Delanghe. Ze verving een oude brouwerij (waarvan de oudste vermelding dateert van 1767) die door de kanaalverbreding moest verdwijnen. Het oude mouterij- en brouwerijgereedschap, zoals de oude brouwketels, de gistingstonnen, de roerstokken, werden echter wel in de nieuwe mouterij-brouwerij hergebruikt.

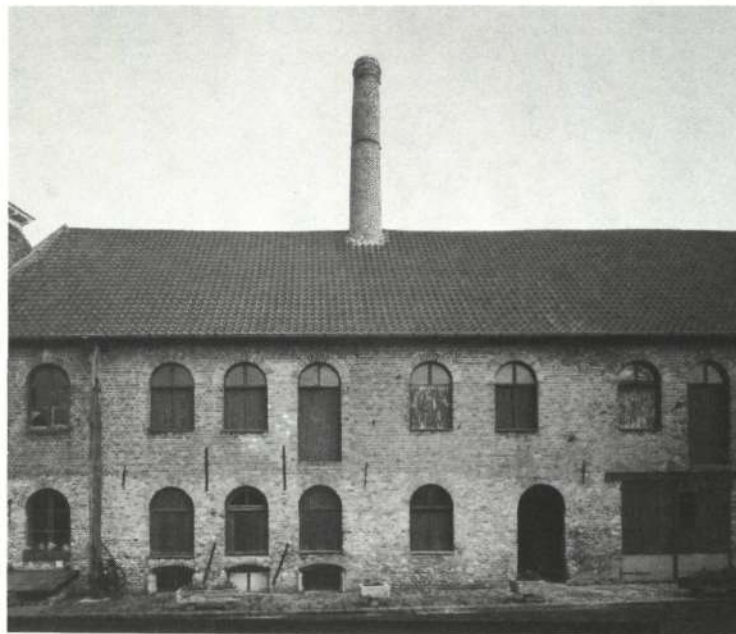
Tijdens de Eerste Wereldoorlog lag de *mouterij-brouwerij de Snoek* achter het IJzerfront, op het kleine stukje België dat niet bezet werd. Daardoor werden de koperen ketels niet door de bezetter geconfisqueerd.

Er werd dan ook op de traditionele manier in *de Snoek* gebrouwen tot in 1952.

Niettemin staande de hoge koperprijzen tijdens de Koreaanse Oorlog (1951-1953) werd de koperrijke installatie toen niet uitbroken.

In 1989 werd de voormalige *mouterij-brouwerij de Snoek* door de V.Z.W. *Westhoek-Monumenten* in erfpacht genomen met de bedoeling deze prachtige site voor het nageslacht te bewaren en - na restauratie - voor toeristen open te stellen.

De restauratie startte in 1991, nadat de mouterij-brouwerij door de Vlaamse overheid wettelijk beschermd werd als monument. Financiële middelen werden samengebracht van de Europese Gemeenschap, het Vlaamse Gewest,

het Vlaams Commissariaat-Generaal voor Toerisme, de Koning Boudewijnstichting, de provincie West-Vlaanderen, de gemeente Alveringem en enkele sponsors.

In het nieuwe mouterij-brouwerijmuseum kan de bezoeker zich sinds 3 juli een uniek beeld vormen van de wijze waarop er in de vroege 19de eeuw gemout en gebrouwen werd én dit aan de hand van het gerestaureerde authentieke materieel zoals koperen brouwketels, een gietijzeren roerkuip, eeuwenoude gistingskuipen en -tonnen, een intacte mouteest, een antieke gasmotor, etc. In de tentoonstelling wordt tevens een beeld opgehangen van de (West-) Vlaamse brouwerijtraditie.

Tot slot kan hij in de gerestaureerde oude herberg (die vroeger bij elke brouwerij hoorde) opnieuw het *Snoek*-bier degusteren, een bier van hoge gisting dat terug gebrouwen wordt met mout, hop, water en gist zonder filtering en met nagisting in de fles of vat.

Het *Mout- en Brouwhuis de Snoek*, gelegen op de grens tussen Vlaanderen en Frankrijk, op een boogschuit van de Noordzeekust, gaat als uniek mouterij-brouwerijmuseum ongetwijfeld een grote toeristische toekomst tegemoet.

VZW Westhoek Monumenten

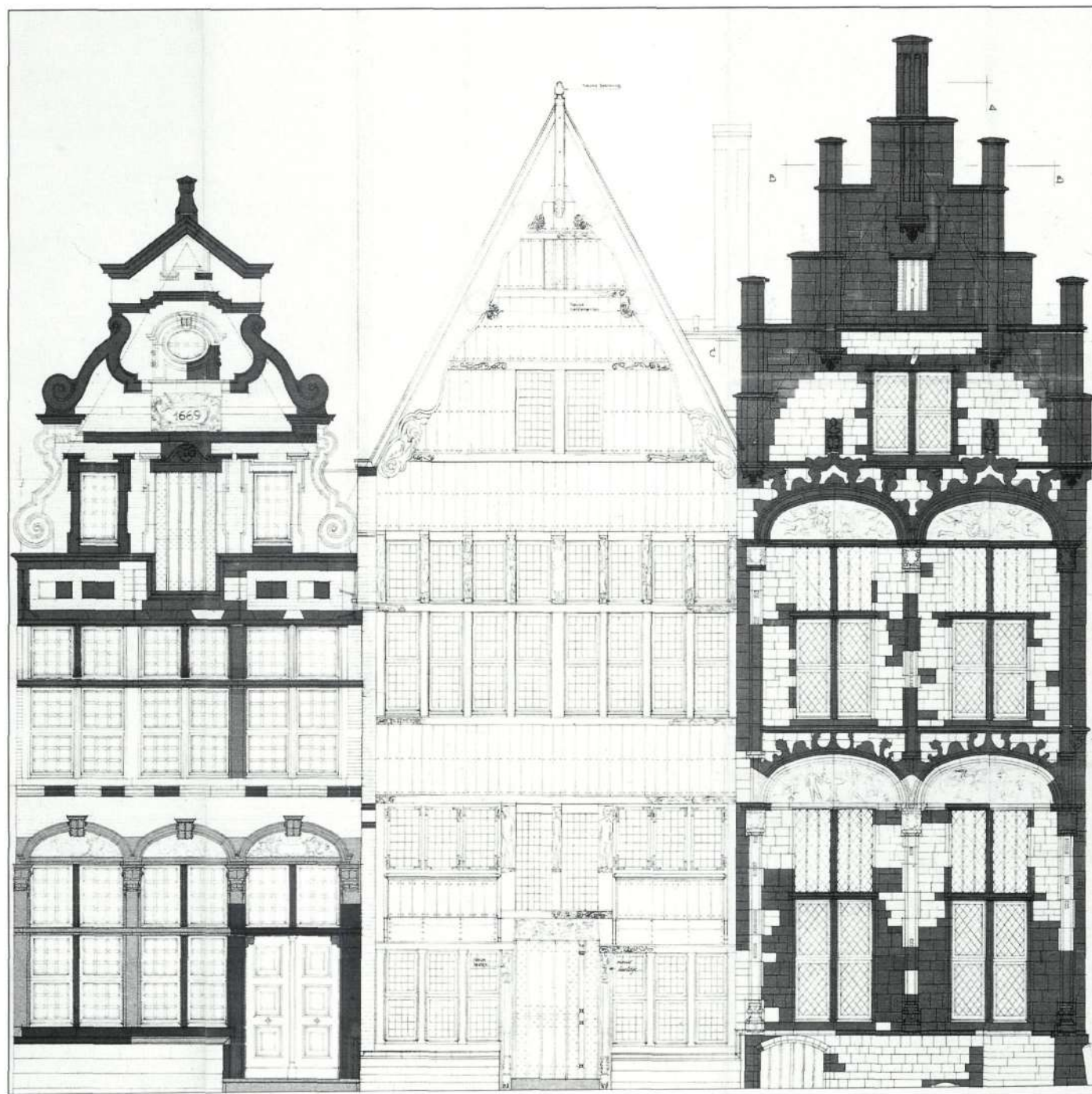
Fortem 40
B-8690 Alveringem
Vlaanderen - België
Tel. 058 - 28 88 81
(VVV-Alveringem)
058 - 28 96 74 (vanaf 20 juni '94)

M&L CITAAT

"Quelque chose de plus beau encore qu'une belle chose est la ruine d'une belle chose"

(Fraaiër nog dan iets fraais is de ruïne van iets fraais)

*Citaat van de Franse schilder Pavis de Chavanne,
aangehaald door R. Lemaire in La restauration des monuments anciens, 1938, p. 60.*

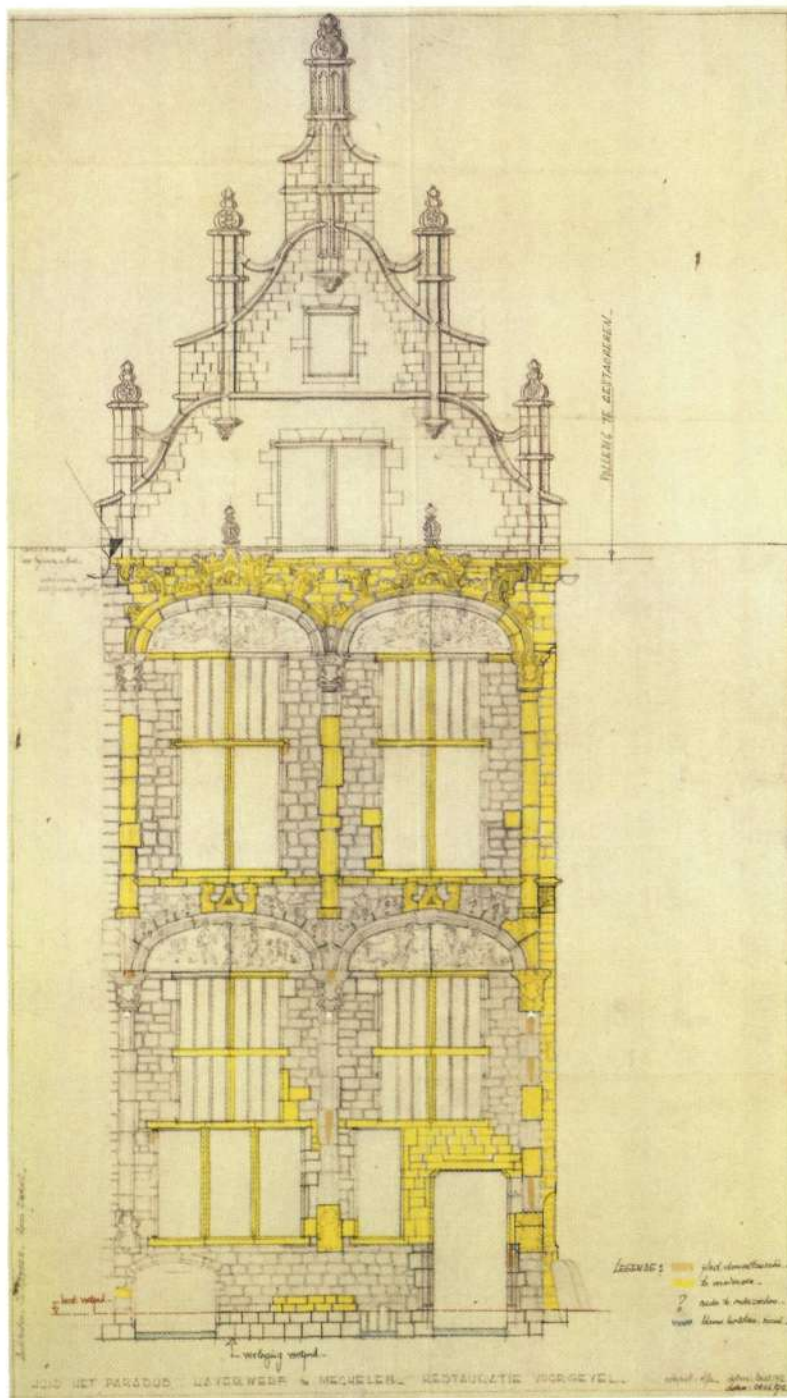
Plan van de
voorgevels met
aanduiding van de
te restaureren
partijen
(plan arch.
J.L. Stynen)

trouwd aan architect G. Derks. De werken gingen uiteindelijk op 7 oktober 1991 van start, zowat tien jaar na het opstarten van het dossier.

De verandering van architect bracht een andere visie op de uitvoering van het restauratiedossier met zich mee en dit werd ondermeer mede bepaald door nieuwe en spectaculaire archeologische gegevens die tijdens de ontmanteling van het gebouw aan het licht kwamen. Deze nieuwe gegevens hadden betrekking op de gevelindeling van de gelijkvloerse verdieping,

de onafgewerkte geveltop en de polychrome afwerking van *Het Paradijs*.

Vooreerst ontdekte architect G. Derks duidelijke aanwijzingen van een vroegere ongewone raamvorm op het gelijkvloers van *Het Paradijs*. In plaats van de klassieke dubbele kruisvensters, zoals voorzien door architect J.L. Stynen en ook door J.B. De Noter ca. 1845 in zijn reconstructieschetsen getekend, werden duidelijke archeologische getuigen van een drieledig kruisvenster, een smal enkel venster en de toegangsdeur in de voorgevel vrijgelegd.

► Kleurreconstructie van de gevelbekroning van Het Paradijs. De oudste laag vertoonde een bichromie van arduingrijs en gebroken wit. De tweede laag die overeenstemt met de gereconstrueerde polychromie van de reliëfs was eveneens bichroom maar deze keer in

De plaats van de nog aanwezige hengsels duidde op een vroeger uitstralraam met op- en neerwaarts bewegende luiken. Op één van de schilderijen van P. Pourbus is een dergelijk uitstralraam met drieledige verdeling afgebeeld (3).

Uit verder analytisch onderzoek van de archeologische getuigen van de deels afgebroken, driehoekige geveltop kwam de ontwerper tot de bevinding dat deze gevel niet kon bekroond geweest zijn met een strakke hooggotische trapgeveltop met vertikaal geaccentueerde geprofileerde pinakels, zoals die door zijn voorganger was uitgetekend.

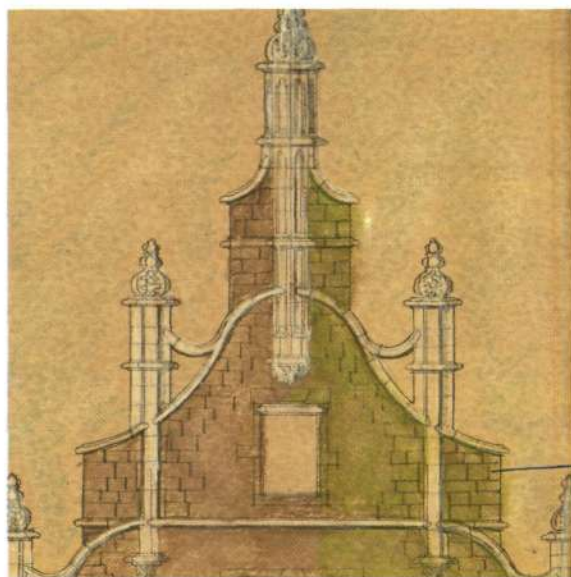
Dergelijke trapvormige topgevels werden in de Vlaamse steden meestal in de tweede helft van de 15de eeuw aangewend. Toch werd deze traditionele ontwerpstyl lokaal nog regelmatig aangewend zoals onder meer in 1547 bij de bouw van het Boecx Convent in Mechelen (4).

Op basis van de vrij duidelijke archeologische getuigen die op de driehoekige gehavende geveltop werden aangetroffen enerzijds en van vergelijkbare gevelcomposities uit de eerste helft van de 16de eeuw in Vlaanderen en Brabant anderzijds, was het mogelijk om bij benadering een archeologisch-historiserende reconstructie van de ontbrekende laatgotische geveltop te maken.

De fragmentair bewaarde restanten van de gedeeltelijk gesloopte of nooit afgewerkte geveltop gaven aanwijzingen met betrekking tot een aantal typische elementen van een in- en uitzwenkende laatgotische gevelcompositie.

De goed bewaarde originele consoles en fragmenten van veelhoekige pinakels vertoonden veel verwantschap met gelijkaardige pinakels, bekroond met kruisbloemen of bolvormige ineengestrengelde koolbladcomposities, zoals die te zien zijn in de gereconstrueerde en vrij zwaar gerestaureerde laatgotische gevels van het gildehuis van de Metselaars (ca. 1527) en deze van de Vrije Schippers (1531) te Gent.

Verder zijn de in- en uitzwenkende bekroningen van twee laatgotische gevels in Antwerpen – onder meer in de Keizerstraat 16 en op de Eiermarkt 2 – erg verwant met *Het Paradijs* (5). In Mechelen zelf is in 1520 het merkwaardige huis *Het Hemelryck*, gebouwd in een overgangsstijl tussen laatgotiek en vroegrenaissance, toch nog bekroond met een – zij

*Huys genaemd
Paradijs op den
hoek der kraen-
straet circa 1845.*

Geaqualleerde
pentekening (album
kanunnik Schöffer,
Stadsarchief
Mechelen.
J.B. De Noter)

het vereenvoudigde – laatgotische geveltop, vertikaal geaccentueerd door pinakels (6). Een tekening van J.B. De Noter uit 1845, die bewaard wordt in het Mechelse stadsarchief bleek, hoewel het hier om een fantasierijke en hypothetische romantische reconstructie gaat, heel wat historisch waardevolle elementen te bevatten en werd daarom als inspiratiebron gebruikt (7).

Bij verder onderzoek op het zandstenen parement van de gevel en de vier figuratieve bas-reliëfs van *Het Paradijs* kwam architect G. Derks fragmenten van de oorspronkelijke polychrome afwerking op het spoor.

Ons werd gevraagd om een gedetailleerde en grondige studie omtrent de oorspronkelijke en latere polychrome afwerkingslagen van deze gevel uit te voeren.

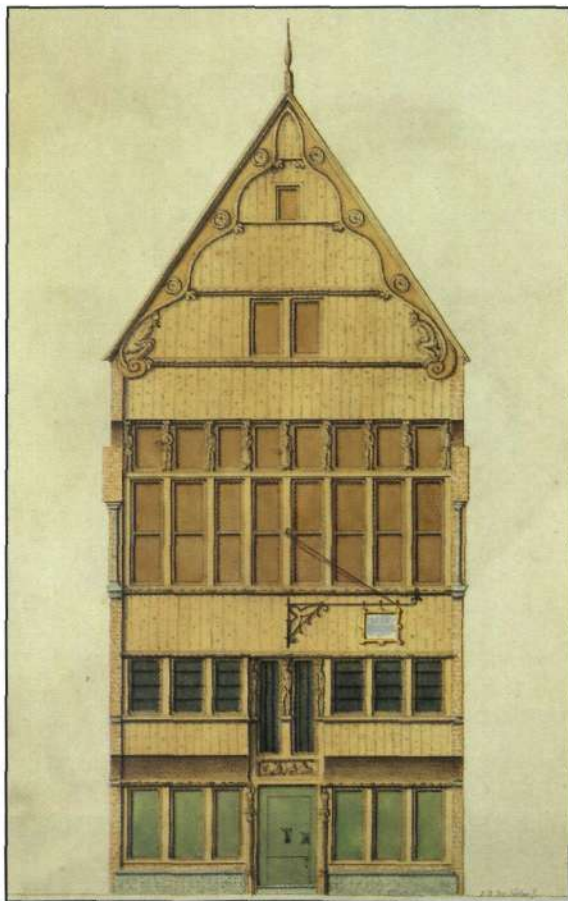
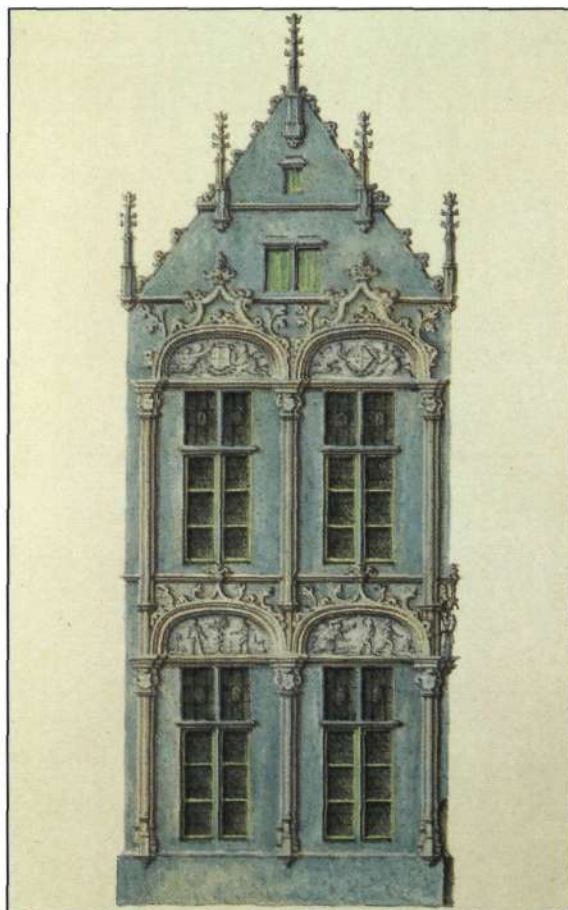
Het materieel-technisch onderzoek en de steekproeven op het gevelparement werden uitgevoerd door J. Balk. Tegelijkertijd kreeg S. Peters van het Antwerps Restauratieatelier van Beeldhouwwerken (A.R.A.B.) de opdracht om de inmiddels afgenomen bas-reliëfs aan een grondig onderzoek te onderwerpen.

Op basis van deze archeologische observaties besloot de architect om een totaal nieuw project voor te stellen, waarbij de laatgotische gevel van *Het Paradijs* in zijn oorspronkelijke staat zou hersteld of voltooid worden met onder meer een nieuwe stilistisch verantwoorde historiserende geveltop, een getrouwe archeologische reconstructie van de vensterpartijen en de toegang op het gelijkvloers en een wetenschappelijk verantwoorde reconstructie van de oorspronkelijke polychrome afwerking van het gevelparement, de bas-reliëfs en het schrijnwerk. Ook in *De Duivels* kwamen enkele verrassende archeologische sporen aan het licht.

Bij het ontmantelen van de beplanking van de gevel werden duidelijke sporen van een inmiddels verdwenen insteekverdieping teruggevonden. Deze verdieping werd niet gereconstrueerd maar werd wel geïntegreerd in een nieuw interieurontwerp dat door architect K. Rottiers werd uitgewerkt.

Op de gebeeldhouwde consoles van de houten gevel werden in de dieper uitgehaalde delen van het oorspronkelijke snijwerk sporen van beschilderingslagen teruggevonden. De restanten waren te miniem om een polychromieonderzoek uit te voeren zoals dit voor *Het Paradijs* werd gedaan. In samenspraak met kunsthistoricus J. Grootaers, die als adviseur voor de behandeling van de gevel van *De Duivels* werd geraadpleegd, werd besloten om het beeldhouwwerk en de beplanking van een vaalgroene monochrome afwerking te voorzien.

In overleg met de diverse instanties werd, op de valreep, uiteindelijk het basisontwerp goedgekeurd dat voorzag in een polychrome afwerking van de drie

*De Duivels circa
1845. Aquarel
(album kanunnik
Schöffer, Stads-
archief Mechelen,
J.B. De Noter)*

POLYCHROMIEDISCUSSIE

G.J. Bral

Naar aanleiding van het toenemend aantal restauraties en reconstructies van verf- en pleisterlagen bij restauraties van historische gebouwen is bij vele opdrachtgevers een bijzondere terughoudendheid en twijfel te bespeuren. Dit is vooral ingegeven door traditie en gewoonte. Gerestaureerde historische gebouwen – zij het kerken, kastelen, stadswoningen, landhuizen, boerderijen – moeten het toch nog steeds hebben van de melancholische schoonheid van de bouwmaterialen van weleer, zij het natuursteen (zand- en kalksteen), zij het baksteen.

Hoewel het onderzoek in het buitenland (Duitsland) vanaf einde 19de eeuw, steeds meer zekerheid brengt in deze materie – namelijk dat alle uitwendig parement met grote zekerheid was beschilderd en/of bepleisterd/beschilderd – wordt in België angstvallig gereageerd op deze stroming. Over interieurafwerking maakt men minder problemen daar er als het ware een continuïteit in deze is blijven bestaan. Dit geldt dan vooral voor de burgerlijke gebouwen. De kerkelijke gebouwen brengen het er bijzonder slecht vanaf. Hoeveel gotische kerken slaan de toeristen nog steeds met verbazing met hun inwendig natuursteen- en baksteenparement waartegen dan verfijnd meubilair uit de latere barokperiode schaamteloos en totaal uit verband gerukt staat opgesteld. Nochtans kan over één feit geen twijfel meer bestaan. Alle kerkinterieurs, die gerealiseerd werden vóór het laatste kwart van de 19de eeuw waren bepleisterd en beschilderd. Het is pas dan dat onder invloed van het constructivistisch neoclassicisme en de eclectische stijlen het zichtbaar gebruiken van bouwmaterialen meer en meer succes zal kennen.

Voor de vroegere periodes puilen de archivalia uit van bewijsstukken die verwijzen naar diverse vormen van afwerking, bepleisteringen en beschilderingen. Toch slaagt men er slechts met de grootste moeite in om in eerste instantie de opdrachtgevers, in tweede instantie het publiek van het historisch gelijk te overtuigen. Een steeds terugkerend en economisch argument is

dat schilderwerk een zeer regelmatige onderhoudsbeurt vergt en dat men als opdrachtgever niet zinnens is om de vijftien jaar monumentale kerkinterieurs in de steigers te plaatsen.

Diezelfde argumenten worden zeker aangewend voor het buitenparement van de gebouwen. Er bestaat inderdaad geen 'superverf' die honderd jaar standhoudt. Doch het schilderen van gevels heeft in tegenstelling tot interieurs naast een esthetische in de eerste plaats een beschermende functie. Wanneer we de bekende en beroemde historische gebouwen uit onze steden van dichtbij bekijken op hun originaliteit dan is het opvallend hoe weinig origineel materiaal vooral in de gesculpteerde partijen nog bewaard is.

De meeste beeldhouwwerken zijn vernieuwd met de stijlkenmerken eigen aan het beeldhouwersatelier dat ze vervaardigde.

Door het feit dat deze sculpturen ook niet bedekt zijn met een bescherm- of verflaag worden zij vernieuwd na een cyclus van circa 100 jaar. Daarentegen hebben de delicate beeldhouwwerken van de weinige gebouwen waarop nog een verflagenpakket wordt aangetroffen een quasi onbeperkte levensduur. Voorwaarde is wel dat regelmatig herschilderingen worden doorgevoerd.

Een uitstekend voorbeeld is in Mechelen met de gevel van het 16de-eeuwse *Paradijs* geconstateerd. De reliëfs uit circa 1530, die nog bedekt waren met een verflagenpakket zijn nagenoeg intact en onbeschadigd tot ons gekomen en dit na pakweg 460 jaar, ruim vier keer de normale levensduur van een kunstwerk blootgesteld aan de klimatologische krachten zonder beschermende verflaag.

Het spreekt vanzelf dat men bij het opstellen van een specifiek restauratiedossier niet lichtzinning mag te werk gaan bij het aspect van de buiten- en binnenafwerking. Zoals trouwens voor elk aspect van het restauratiedossier is het nuttig een gespecialiseerd vooronderzoek te laten verrichten. Op basis van de aldus bekomen gegevens kan dan de coördinerende architect in staat gesteld worden een technisch verantwoorde keuze te maken.

Dat men met de grootste omzichtigheid de keuze van de nieuw aan te brengen afwerkingslagen dient te bepalen is evident, maar dit is niet de kern van de zaak.

gevels. Tot het herschilderen van de bak- en zandstenen barokke gevel van *Sint-Jozef* werd besloten omdat het contrast tussen de nieuwe en de gereinigde behouden natuursteen te groot bleek. Hier waren echter geen sporen van vroegere polychrome afwerkingslagen meer bewaard omdat deze gevel in 1904 volledig werd gereconstrueerd met herbruik van de natuurstenen elementen en het houten gevelreliëf met de voorstelling van de Heilige Jozef met Jezus-kind. Dit interessant reliëf werd trouwens nooit grondig gereinigd zodat heel wat fragmenten van de

oorspronkelijke polychrome afwerking konden onderzocht worden. Aan restaurateur S. Peters werd de opdracht gegeven om een wetenschappelijk verantwoorde polychromie op het houten reliëf aan te brengen.

HISTORISCHE SITUERING

De Haverwerf

Als handelscentrum was Mechelen bijzonder gunstig gelegen: Zenne en Dijle stroomden door haar rechts-

Kopie van het
panoramisch
stadsgezicht van
Mechelen,
circa 1540.
Circa 1845 (album
kanunnik Schöffers,
Stadsarchief
Mechelen. J.B. De
Noter)

gebied. Beide rivieren vormden de voornaamste handelswegen tussen Antwerpen, Brussel en Leuven. Sedert 1358 had Mechelen van de overheid het stapelrecht voor vis, zout en haver verkregen binnen haar muren (8). In 1473 werden de nieuwe centrale instellingen te Mechelen gevestigd, wat een enorme expansie van de bouwbedrijvigheid tot gevolg had. De linkeroever van de Dijle, van aan de Kraanbrug tot aan de stadspoort links naast de Dijle, "t'Winket" genaamd, werd reeds in de 13de eeuw met de benaming "*Dele*" of "*Dijle*" aangeduid.

In de 14de eeuw werd deze oever "*Werf*" genoemd, zoals de andere kaaïen langs de Dijle. De benaming *Werf* houdt verband met het lossen van de koopwaren en heeft hier de oude betekenis van kade en stapelplaats. In de 14de en 15de eeuw en dit vanaf het moment waarop Mechelen het stapelrecht voor die drie basisproducten verkreeg, werd voor de kade die ons in het bijzonder interesseert de naam "*Tarf*" of "*Haverwerf*" gebruikt.

Sedert 1578 is het onderscheid "*Dele*" en "*Haverwerf*" in gebruik gebleven. Van 1634 af is er enkel nog sprake van "*Haverwerf*".

Op de plaats waar nu de Kraanbrug ligt, was er vóór de 16de eeuw enkel een houten brug.

In 1563 bouwde men een stenen brug. Naast de brug was op initiatief van de stedelijke overheid een

tredradkraan geïnstalleerd. De kraan zelf wordt reeds vermeld in 1311. Respectievelijk in 1346, 1369 en 1765 werd een nieuwe kraan geïnstalleerd.

De monumentale tredradkraan werd gesloopt in 1886. Het lossen van de schepen werd toevertrouwd aan de "*Craenkinderen*", de "*Buïldragers*" – of het "*Lijntrekkersambacht*". Zij werden belast met het lossen met de hand of bij middel van de kraan. Dit Lijntrekkersambacht was als het ware verwant met het ambacht van de schippers dat ook op deze kaai zijn belangrijkste activiteiten uitoefende. Tussen de Sint-Annakapel en het huis "*Den Anker*" stond het kleine ambachtshuis van de Buïldragers. De verstandhouding tussen deze vorm van "*syndikaten*" van het Ancien Régime was soms ver te zoeken. In 1711 geraakten beide ambachten zelfs in een bijzonder ernstig bevoegdheidsconflict betrokken.

De afschaffing van de protectionistische gilden en stapelrechten door keizer Jozef II betekende tenslotte het definitieve einde van de drukke handelsactiviteit op de diverse werven.

In die tweede helft van de 19de eeuw werden heel wat panden langs de Dijle gesloopt en door nieuwbouw vervangen of aan de nieuwe gangbare stijlen aangepast. De drie historische panden op de Haverwerf bleven als bij wonder van afbraak, aanpassing en oorlogsvernieling gespaard.

Sint-Jozef,
De Duivels en Het
Paradijs circa 1845.

Romantische
reconstructie van
het ensemble. Sint-
Jozef en De Duivels
zijn vrij nauwkeurig
weergegeven.

De gevel tot de
aanzet van de
gevelbekroning is
eveneens accuraat
weergegeven.

Op basis van
archeologische
aanwijzingen waag-
de J.B. De Noter
zich aan een vrij
aannemelijke
reconstructie van
de verdwenen
gevelbekroning
(album Kanunnik
Schöffers, Stads-
archief Mechelen.
J.B. De Noter)

De huizen Sint-Jozef en De Duivels

De Duivels

Dit huis benader je best vanop de Kraanbrug. Het bestaat in feite uit een houten voorgevel, begrepen tussen de vooruitgeschoven brandmuren in baksteen- en natuursteenmetselwerk.

De duidelijk opgaande structuur loopt uit in een scherpe puntgevel met windplanken.

De begane grond en de verdieping zijn fel open-gewerkt. Typisch voor de verdiepingen zijn de gerit-meerde beplanking en de monumentale overkragin-gen. Het totaalbeeld is gedrongen en geeft de indruk van een laag bij de grond staande kastconstructie waarvan de breedte versterkt wordt door talrijke horizontale lijsten. Het geraamte van stijlen en balken is enkel te zien waar er vensters zijn.

De andere delen van de gevel zijn bekleed met lang-werpige planken. Inwendig is de gevel ingewikkelder van constructie. De overkraging, het kenmerk van de houtbouw in de stad, zien we toegepast boven het gelijkvloers en de verdieping. De koppen van de stijlen zijn uit één massief stuk gebeeldhouwd tot indrukwekkende en geheimzinnige figuratieve consoles.

De driehoekige puntgevel is tamelijk gesloten van uitzicht. Hij schermde oorspronkelijk een stapel-zolder af waar granen werden opgeslagen.

Er bestond destijds een vernuftig systeem waarbij de granen door middel van vaste houten en soepele

linnen buizen rechtstreeks vanop de stapelruimte in het scheepsrui werd gestort.

Het is vooral het rijke renaissance-inslag dat deze unieke houten gevel onderscheidt van andere bewaarde voorbeelden te Mechelen en in andere steden.

De horizontale lijsten zijn voorzien van ornamenten met renaissance-inslag: sappige vruchtensnoeren met appels en peren, druivenkorfjes, voluutkrullen uitlopend in kwasten, bladmaskers, dolfijnkoppen, monsterachtige vogels. In het deurpaneel met de *Parabel van de Verloren Zoon* ligt de essentie van de symboliek van de gevel verrat: wie losbandig leeft staat geen hoop te wachten, hoezeer hij ook berouw betoont. Dit tafereeltje, met gracieus gekostumeerde figuren, is een zedenprent, met de nadruk op de vrijende paartjes, losgerukt uit de testamentische kontekst. De wuivende genieën op de zuiltjes van de deurstijlen hebben als bewakers van het huis kenne-lijk geen moeite met de zedenles. De drie grijnzende saterfiguren boven de deur symboliseren het duivel-se aspect. Ze hebben een kinderlijk en minzaam uiterlijk waardoor ze niet angstwekkend overkomen. De symbolische betekenis van de optrekkende stoet mannen en vrouwen, in de consoles op de tweede verdieping, blijft raadselachtig. Men kan zich niet van de indruk ontdoen dat stoeten en optochten, die erg in trek waren in de late middeleeuwen, inspirerend hebben gewerkt. De twee zotten op het

► Sint-Jozef,
De Duivels en
Het Paradijs.
Toestand na de
ingrijpende restau-
ratie van de gevel
van het Paradijs.
De oorspronkelijke
geveldispositie op
het gelijkvloers
werd archeologisch
nauwgezet
hersteld. De gevel-
bekroning werd
nieuw ontworpen
op basis van
archeologische
aanwijzingen en
vergelijkbare com-
posities. Op basis
van kleuronderzoek
werd de oorspron-
kelijke volledige
gevelpolychromie
gereconstrueerd.
De twee andere
huizen werden
eveneens voorzien
van een polychro-
mie en dit naar
analogie met
andere gelijkaar-
dige voorbeelden
(foto O. Pauwels)

Het Duivels huis is versierd met een merkwaardige reeks grijnzende saters. De in hout gesculpteerde duivel staat centraal opgesteld in de gevel en dateert uit de eerste helft van de 16de eeuw. Op deze consoles werden in de dieper uitgehaalde delen van het oorspronkelijk snijwerk sporen van beschilderingslagen teruggevonden. De restanten waren te miniem om een polychromieonderzoek uit te voeren. Op voorstel van kunsthistoricus J. Grootaers werd de houten gevel van een vaalgroene monochrome afwerklaag voorzien.

einde van de reeks, de nors kijkende vrouw met hond, de krijger, de exotische negerjongen, de vrouwen met kussens op het hoofd en de archaïserende kledij van de personages: het zijn allemaal facetten van een teatraal gebeuren. De symboliek van deze uitzonderlijke gevel kan samengevat worden als de strijd tussen deugd en ondeugd, een laat-middeleeuws moraliserend geheel dat religieuze en profane elementen op satirische wijze vermengt. De spanning tussen tegengestelde krachten in de mens werkt de beeldsnijder uit door de figuren een tweeslachtig en veranderend karakter te geven: half-mens, half-dier, half-plant (9).

Over de ontstaansgeschiedenis van het vroeg-renaisancistisch *Duivels huis* tast men nog in het duister. Uit het diepgaand onderzoek dat door J. Grootaers werd verricht blijkt dat in 1647 het pand toebehoorde aan David de Gortter, lid van een notabele Mechelse koopmansfamilie.

In 1662 erfde griffier Sanguessa het goed en in 1692 wordt het onroerend goed overgemaakt aan advocaat

Rigaut. Vermoedelijk deed een deel van het huis, met uitzondering van het gelijkvloers, dienst als stapelruimte voor granen.

Toen in 1866 een aanvraag voor sloping werd ingediend werd deze geweigerd.

In 1867 werd de gevel gerestaureerd, gefinancierd door de lokale overheid. Beplanking en erkers werden toen volledig vervangen. Het oorspronkelijk beeldhouwwerk werd bewaard en ontdaan van alle beschermende verflagen.

Een preventief middel om het eikehout te beschermen bestond er ondermeer in om het regelmatig te beschilderen. In de 16de eeuw zagen houten gevels er dus wel kleuriger uit dan we zouden vermoeden. Onze 'bloot-houtnostalgie' was toen totaal ondenkbaar (10).

Sint-Jozef

Wat opvalt als men het huis benadert is zijn aanzienlijke breedte ten opzichte van de hoogte. Het compacte beeld wordt nog onderstreept door het drukke witstenen lijstwerk. De barokke vormtaal manifesteert zich duidelijk in de korfbogen en de zwierige voluten. In het middelste boogveld is nog een origineel 17de-eeuws half verheven beeldhouwwerk houten paneel ingewerkt met de voorstelling van de buste van Sint-Jozef en Jezus met aan weerskanten een banderol waarop geschreven staat "*Dit is Sint-Joseph*".

Volgens J. Grootaers zou beeldhouwer-bouwmeester Lucas Fayd'herbe (1617-1679) het barokke gevelontwerp geïnspireerd hebben.

In de 17de eeuw was de traditie gangbaar het baksteenparement dun te bepleisteren en het samen met het lijstwerk te beschilderen. Daardoor bekomt men een sculpturaler effect. Zoals voor *De Duivels*

Tafereel met een voorstelling van de Verloren Zoon. Hout. Eerste helft 16de eeuw.

► Sint-Jozef. Bij de reconstructie van de gevel in 1904 werden twee cartouches in Euvillesteen gereconstrueerd.

►► Sint-Jozef. De middelste korfbogige ontlastingsboog is versierd met een origineel 17de-eeuws houten bas-reliëf. Op basis van kleuronderzoek werd de originele polychromie gereconstrueerd door A.R.A.B. o.l.v. S. Peters

bepleitte de stad Mechelen rondom de eeuwwisseling de restauratie van deze gevel. Dank zij een op de stadsbegroting vrijgemaakt budget op de post "Kunstgevels" werd in 1904 overgegaan tot een reconstruerende restauratie. Het volledige huis werd gesloopt. Enkel de gevel werd systematisch ontmanteld en heropgebouwd "naar den oorspronkelijken staat". Gezien men de technieken van de zachte restauratie destijds nog niet beheerste werd er nogal wat baksteen en witsteen vervangen en werd het interieur volledig gemoderniseerd wat maakt dat van de drie huizen *Sint-Jozef* het minst aanspraak kan maken op historische authenticiteit. Wie foto's van voor 1904 vergelijkt met de toestand nu, zal merken dat niet alle details even nauwkeurig werden gereconstrueerd (11).

HUIS GENAAMD HET PARADIJS

De gevel van het hoekhuis staat op de grens tussen laat-gotiek en vroeg-renaissance. Deze telt twee travéeën in uitkraging gebouwd; twee korfbogen rusten op een geprofileerde stenen halfzuil. Deze bogen steunen op uitzwinkende veelzijdige kapitelen getooid met bladlover en een onversierd wapenschild. Een massieve smeedijzeren doek ter hoogte van de abacus wijst op een verdwenen niet onbelangrijk beeldhouwd ornament dat zich bevond vóór het wapenschild. De boogruggen zijn versierd met afwisselend ineengestrengelde en opengerolde bladkorven van distels en eikebladeren. De bovenste bogen zijn monumentaler uitgewerkt dan de onderste en worden bekroond met laatgotische ezelsrugboogversieringen waarin een mengeling van granaatappelmotieven, eikebladeren en distelplanten is verwerkt. De ezelsrugbogen waren, zoals bleek uit de archeologische bouwsporen, bekroond met een

kruisbloem. De topgevel zelf was vóór de aanvang van de restauratie zwaar gehavend. Het was moeilijk om zich een exact beeld te vormen van de vroegere vermoedelijk laatgotisch versierde gevelbekroning. Uit de consoles en aanzetten van de gevelpinakels, de abrupte breuk in het zandstenen parement van de top en aanwijzingen in de achterliggende spantconstructie, kon afgeleid worden dat de oorspronkelijke geveltop tot tegen de daklijn van het achterliggend zadeldak werd verlaagd.

De oorspronkelijke functie van het huis

Op verzoek van de Mechelse Schepen voor Monumentenzorg werd door stadsarchivaris H. Installé een eerste onderzoek uitgevoerd in de wijkboeken, die echter pas duidelijkheid geven over de bewoners en eigenaars van panden vanaf de eerste helft van de 17de eeuw (1647) zodat we eigenlijk niet met zekerheid weten wie het huis liet bouwen en waarvoor het oorspronkelijk heeft gediend.

Over hoe het verder in de loop der eeuwen van functie en eigenaar is veranderd zijn we door het onderzoek van de stadsarchivaris iets nauwkeuriger ingelicht. In zijn nota van 15 juli 1992 concludeert stadsarchivaris H. Installé het volgende:

"In 1647 is Sebastiaan Herregouts met zijn vrouw Elisabeth de Gortter eigenaar van het Paradijs. Hoe zij dit pand verwierven blijkt niet uit de indices op de registers van de schepengriffie, die werden nagegaan tussen 1647 en 1520. Wellicht kwam het door erfenis in hun bezit. Vererving wordt in die tijd evenwel niet geregistreerd. Ons onderzoek bleef dus vruchteloos desaangaande. Elisabeth de Gortter en haar echtgenoot Sebastiaan Herregouts vonden wij evenwel terug in de genealogische schets opgesteld door Dr. E. Van Autenboer, van de familie van de bekende protestantse rederijker Willem de Gortter, die te Mechelen leefde tussen 1585 en ca. 1650.

De Haverwerf met stadskraan. Anoniem. De aanwezigheid van het Paradijs vlakbij de stadskraan doet vermoeden dat dit monumentale huis een functie als koopmanshuis of eventueel tolhuis had. (album Kanunnik Schöffers, Stadsarchief Mechelen)

Zij was één van zijn broers en zussen. Hun ouders waren Jan de Gortter, schipper en koopman en Agatha Pauwels. Hun grootouders waren Willem de Gortter, lakenhandelaar en Elisabeth van Rymenam. Hun broers waren Jan, schipper en koopman. Hun overgrootvader was Cornelis van Gorttere van Gorcum, koopman en schipper, waarvan minstens sinds 1531 blijkt dat hij voor de stad Mechelen rogge kocht en verkocht. Hij stierf in 1548. Hij was welstellend want in het testament van zijn weduwe is sprake van vrij aanzienlijke bedragen. Uit het onderzoek in de registers van de scepengriffie bleek dat de familie de Gortter zwaar vertegenwoordigd was tussen de eigenaars van de panden langsheen de Haverwerf, Dijle en Tichelrij. Vooral de Craenstraete alias Coninxstraete blijkt het centrum van hun onroerend patrimonium geweest te zijn. Er bestaat een zeer ernstig vermoeden dat het huis het Paradijs gedurende een ruim deel van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw eigendom was van de leden van de familie de Gortter, die zich rond 1530 te Mechelen vestigde, tientallen eigendommen bezat langsheen Haverwerf, Dijle, Tichelrij, Steenstraat en Kraanstraat en waarvan de leden vrijwel steeds naast het beroep van koopman of brouwer, dat van schipper uitoefenden..”.

Gezien de ligging van het paradijs vlakbij de Kraanbrug en de kraan zelf is het niet uitgesloten dat het een koopmanshuis of zelfs een tolhuis was waar de taksen op het stapelrecht van de binnenkomende goederen werden geheven. De door vreemde koop-

lieden aangebrachte goederen werden er uit de schepen geladen, gemeten en gewogen. Dit systeem maakte de controle en de inning van vorstelijke en stedelijke tollens mogelijk. In Mechelen was het klassieke middeleeuwse stapelrecht van toepassing. Dit betekende concreet dat handelaars in welbepaalde goederen die wensten gebruik te maken van de handelsweg, in dit geval de Dijle, verplicht werden hun reis te onderbreken en hun goederen op de stapelmarkt te koop aan te bieden. Vreemde kooplieden die met vis, zout of haver stroomopwaarts de stad wilden voorbijvaren werden dus verplicht hun goederen te lossen en ze gedurende drie opeenvolgende getijden te koop aan te bieden. Wat onverkocht bleef mocht verder landinwaarts worden gevoerd. Gelijkaardige situaties zijn ook in bepaalde Duitse Hanzesteden als Lüneburg en Hamburg te vinden. De rijke koopmanshuizen en officiële tolhuizen zijn daar ook in de onmiddellijke omgeving van de stadskraan te vinden (12).

Een tweede hypothese, die in de loop van het onderzoek werd geboren, houdt verband met de publieke functie die dit belangrijk pand zou gehad hebben. Een notitie van J.B. De Noter, die hij bij de pentekening van *Het Paradijs* voegde, is het uitgangspunt van deze hypothese. Het pand *Het Paradijs* zou volgens De Noter als ambachtshuis of gildehuis van de Mechelse schippersnering zijn gebouwd. Het archiefonderzoek in die richting kon niet afgevoerd worden omdat het archief van het Mechelse schippersambacht niet integraal is bewaard.

Gevel van het Paradijs na reconstructie
(foto O. Pauwels)

Vooraf de documenten met betrekking tot de bouw van hun 16de-eeuws gildehuis zijn vrij onvolledig.

Het Schippersambacht

In een notitie van J.B. De Noter gevoegd bij de tekening van de drie huizen van de Haverwerf, vermeldt hij het volgende: "*Gothieke en houten gevels XVde eeuw.. het huys op den hoek der Kraenstraet staet hier nevens afgeteekend is genaemd het paradijs ook 't Schippershuys'*" (13).

Hiermee verwijst De Noter waarschijnlijk naar een mondelinge overleveringstraditie.

Gezien de ligging aan de Haverwerf vlakbij de kraan enerzijds en gezien ook het semi-publieke karakter van het gebouw met heraldische verwijzingen naar de keizerlijke dynastie is de hypothese dat *Het Paradijs* oorspronkelijk als ambachtshuis van de Mechelse schippers of als koopmanshuis werd opgetrokken bijzonder haalbaar.

Over het Mechelse schippersambacht en de koopmansgilden is nauwelijks iets gepubliceerd, op enkele algemene bijdragen over het reilen en zeilen van navigatie, handel en industrie na (14).

Bij een eerste steekproef in het stadsarchief, fonds van de Schippersgilde (geïnteriseerd onder de Franse benaming *Bâteliers*), van Mechelen werden geen nieuwe gegevens over het vroegere gildehuis van de schippers met duidelijke betrekking op *Het Paradijs* teruggevonden. Er werden wel vermeldingen gevonden van een nog niet geïdentificeerd ambachtshuis dat "*Den Inghel*" genaamd was en waarvan de ligging en locatie in de stad tot op heden onbekend is (15).

In 1574 bijvoorbeeld huurde een zekere Anna van Werchter "*weerdinne van de ambachtshuyse*" een deel van het gildehuis. Verder wordt de weduwe van Peeter Speelberch "*ghelaesmaecker voor het vermaecken vande ghelaesen opt schipperscaemer*" met vier gulden vergoed.

Er is anderzijds dan weer een tegenstrijdige bron die vermeldt dat het Mechelse "*Maison des Bateliers*" gelegen was op de Tichelrij.

Toeschrijving

Het huis kwam tot stand in de eindfase van een periode van toenemende economische welvaart, toen Mechelen een prinselijke stad was (1473-1530) en in de beginfase van de Reformatietijd (1530-1585) die voor de handel in het algemeen een dieptepunt betekende. De Mechelse scheepvaart die het vooral moest hebben van de doorvoerhandel was bijzonder kwetsbaar en grotendeels afhankelijk van de in- en uitvoer via Antwerpen. Omwille van de Mechelse stapelrechten trachtten concurrerende steden

Mechelen te omzeilen (16).

Het ontwerp en de uitvoering van het 'anonieme' huis toeschrijven aan de laatgotische meester-steenhouwer en stadsarchitect van Mechelen (1515-1531) Rombout II Keldermans is betwistbaar en lijkt hoogst onwaarschijnlijk (17). Op basis van vergelijking met het oeuvre van deze meester uit de vijfde generatie van het roemruchte architectengeslacht Keldermans (Sint-Romboutstoren en Grote Raad te Mechelen, Broodhuis en Hek van het Baliënhof te Brussel; Stadhuis te Gent; Grote Spui te Lier; ontwerp vergroting Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen; Kerk te Hoogstraten, enz.) kan gesteld worden dat de decoratieve laatgotische / vroegrenaissancistische vormgeving van *Het Paradijs* sterk afwijkt van de decoratieve details van de hierboven vermelde gebouwen en ontwerpen. Dit heeft niet zozeer betrekking op het algemene gevelconcept en de architecturale details als profileringen en de hoofdcompositie van de ornamenten, die duidelijk thuishoren in het architecturaal vocabularium van wat men de Brabantse laatgotiek noemt.

Wanneer men de ornamenten van dichterbij gaat bekijken valt op hoe de vormgeving van de bladkorven en de omgekrulde bladmotieven, veel eenvoudiger en schematischer zijn uitgewerkt dan de bijna gelijkaardige elementen die te vinden zijn op het oeuvre van de Keldermansgeneratie.

Ook zijn er ontbrekende decoratieve elementen, zoals de smeedijzeren doken getuigen onder de kapitelen van de diensten en dit ter hoogte van de onversierde wapenschilden. Welk ontbrekend element het hier betreft kan niet achterhaald worden. Het huis werd vermoedelijk vervaardigd door een tot op heden nog onbekende meester. Misschien is ook deze gevel, zoals dit het geval was voor het gildehuis van de Visverkopersgilde, het werk van Willem van Werchtere, die jong stierf in 1536. Toch hoort deze gevel volledig thuis in de productie van de Brabantse handelsgotiek (18). Daarmee wordt de correlatie bedoeld die zich ontwikkelde tussen het monopolie van de Brabantse natuursteenhandel en de daaraan verbonden ontwerpers en aannemers-steenhouwers enerzijds en het traditioneel vasthouden aan de laatgotische stijkenmerken anderzijds.

Iconografie van de gevel

De oudste afbeelding waarop *Het Paradijs* voorkomt is een tekening van W. Linnig Sr. uit 1833. De topgevel van *Het Paradijs* is driehoekig en vertoont dezelfde toestand als deze vóór de huidige restauratie. Een vernieuwd onderzoek in de iconografische documentatie leverde eigenlijk een nieuwe kijk op het geheel en dit naar aanleiding van de reconstructie-tekeningen en akwarellen die J.B. De Noter van de gevel van *Het Paradijs* maakte in 1845. Deze tekeningen werden en worden te vlug van de hand gewezen omdat ze fantasieerijk zouden zijn en dus geen historische waarde zouden bezitten.

Op een pentekening van de drie huizen van de Haverwerf met de vermelding "*Gothieke en houtgevels XVe eeuw..het huys op den hoek der Kraenstraet staet hier nevens afgeteekend is genaemd het paradijs ook 't Schippershuys*" (19) vervolledigt De Noter de archeologisch juist weergegeven nog bewaarde delen van de gevel met een laat-gotische stenen topgevel. De reconstructie vertoont vele gelijkenissen met akwarel 453, met één uitzondering: de gevelnaald is hier volledig in steen weergegeven, kruisbloem inclusief in plaats van windvaan.

In de losse aquarellen hebben volgende tekeningen betrekking op de Haverwerf en *Het Paradijs*:

nr. 452: De eerste kraen bij de Deel

Deze akwarel is een weergave van de bestaande toestand van de drie huizen met achteraan de kraan en rechts de Kraanbrug. De gevel van *Het Paradijs* is weergegeven zonder topgevel. De tekening wordt met de grootste omzichtigheid toegeschreven aan kanunnik Schöffers zelf.

Het Paradijs, detail van de gevel voor restauratie. De korbogige ontlastingsbogen rusten op een console, versierd met bladwerk en een wapenschild. De smeedijzeren dook verwijst naar een verdwenen decoratief beeldhouwd element.

nr. 453: Gezicht op de Deel aan de Kraenbrug 1780. Ondertekend door J.B. De Noter en gedateerd 1849. De Noter is hier zeer getrouw in het weergeven van de nog bestaande delen van de gevel en waagt zich verder aan een reconstructie voor de ontbrekende topgevel. Geheel in de traditie van de laat-gotische gevels waarvan voorbeelden zowel in Brabant als Vlaanderen te vinden zijn, voorziet De Noter *Het Paradijs* met een soort voorloper van de latere klokgevel. De uit- en inzwenkende schermgevel, die geritmeerd wordt met verticale pinakels bekroont hij hier met een topstuk en smeedijzeren windvaan.

nr. 438: Huys genaemd Paradijs op den hoek der Kraenstraet.

Niet ondertekend noch gedateerd, wel met de nodige voorzichtigheid toegeschreven aan J.B. De Noter. Ook hier is een poging tot reconstructie van de gevel ondernomen. De geveltop blijft driehoekig en wordt geritmeerd door pinakels. De tekening doet eerder denken aan een neogotisch ontwerp. Merkwaardig genoeg kleurt de anonieme tekenaar de gevel in twee kleuren, groen en wit, wat de twee kleuren blijken te zijn die behoren tot de oudste integrale gevelpolychromie (20).

Gelijkaardige topgevels (uiteraard met de nodige historische kritiek te behandelen) brengt De Noter ook op blz.143 - *Backershuis "Den Draeck op het ijzeren leen..dien fraeyen bouw is over eenige jaren gansch vernieuwd en van zijne oude cieraaden beroofd worden"*; blz. 99 *Huys Concordia of Priesterkelder*; blz.95 *De Brouwerije St Joris in de Steenstraet* (1840);

Alle losse aquarellen van J.B. De Noter, nu bewaard op het stadsarchief van Mechelen komen uit de verzameling Schöffers (21). Kanunnik Jan Schöffers (1804-1877) was archivaris van het aartsbisdom. Tussen 1830 en 1850 liet hij J.B. De Noter 340 aquarellen schilderen.

Aan andere schilders als A.F. Van den Eynde en zijn zoon August gaf hij ook opdrachten. Daarnaast schilderde hij zelf ook niet onaardig. De verzameling bevat in totaal 508 aquarellen en tekeningen.

J.B. De Noter geeft in een reeks tekeningen de toenmalige staat van de gebouwen vrij nauwgezet weer. Voor retrograde tekeningen baseert hij zich op degelijk bronnenmateriaal zoals oude stadsplannen in vogelvlucht en de tekeningen van J.F. Mardulijn (1751-1843).

Enkel over de akwarellen van sommige binnenzichten van kapellen en kloosters, die tijdens de Franse Revolutie werden geplunderd of zelfs gesloopt en

waarbij de Noter over te weinig gegevens beschikte, bestond er reeds in zijn tijd betwisting.

De gevelreliëfs van Het Paradijs

Iconografie en stijlanalyse

De reliëfs, die zich in de boogvelden boven de ramen van de verdiepingen bevinden, omvatten vier gebogen panelen. Twee panelen van de eerste geleiding stellen het aards paradijs voor met de boom van goed en kwaad en de uitdrijving uit het paradijs.

De stijl en de anatomie van de wat stroef bewegende figuren van Adam en Eva enerzijds en de gekarakteriseerde woedende uitdrijvende engel anderzijds zijn typisch voor de opkomende renaissance in onze gewesten.

De twee panelen van de tweede geleiding stellen heraldische motieven voor die door gevleugelde engelen vastgehouden worden. Volgens stadsarchivaris H. Installé verwijst de heraldiek naar de politieke toestand van het moment: *"De combinatie van de wapens van Karel de Vijfde en zijn zuster de Franse koningin, Eleonora van Oostenrijk met het paradijsthemat en het jaartal (1530) van Eleonora's huwelijk met Frans I, wiens wapen in het hare is opgenomen wijzen mijns inziens in de richting van een duidelijke allusie op de periode van vrede met Frankrijk en de welvaart die daaruit kon verwacht worden tengevolge van de dankzij Margaretha van Oostenrijk gesloten damesvrede (Kamerijk - 1526) waarvan de bedoelde echtverbintenis (pas 4 jaar later voltrokken) de bezegeling was. Een verwijzing in de ornamentiek van zijn huisgevel en in de benaming van zijn huis, naar deze voor schipper-koopman (Cornelius sr.) gunstige politiek-economische perspectieven lijkt mij dan ook, zoal niet voor de hand liggend, dan toch zeer aannemelijk"*.

Deze hypothese lijkt niet houdbaar omdat het niet zomaar voor de hand lag om de heraldische motieven van de keizerlijke familie op een private woning aan te brengen. Vandaar de hypothese dat *Het Paradijs* wellicht wel in eigendom van de schippersfamilie de Gortter toch een semi-publieke functie als ambachtskamer voor de schippersnering of als verzamelplaats voor kooplieden kon gehad hebben. In de rekeningen van het schippersambacht uit de jaren 1580 zijn er trouwens verschillende posten die verband zouden kunnen houden met een vorm van afbetaling of *"leasing"* en dit mogelijks met betrekking tot een overdracht tussen het ambacht en de familie de Gortter.

Omtrent de reliëfs wordt de hypothese vooropgesteld dat ze zouden vervaardigd zijn door het atelier van

KLEURONDERZOEK GEVEL VAN HET PARADIJS

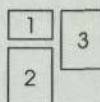
Guido Jan Bral

In totaal werden 4 trapsgewijze steekproeven en 4 puncties uitgevoerd.

Uit de steekproeven kon worden afgeleid dat na de afwerking van het parementwerk van de "ruwbouw"- het gevelparement was trouwens vrij ruw uitgevoerd, verschillende formaten zandsteen-elementen zowel qua vorm als kleur werden zonder onderscheid naast elkaar verwerkt - alle voegen met een speciale hydraulische mortel werden aangemaakt op basis van hydraulische kalk, zand

en baksteenpoeder en platvol uitgestreken zodat het parement een volledig vlak uitzicht verkreeg.

Na het vlakpleisteren - waarbij de frijnslag van het steenoppervlak partieel nog zichtbaar bleef - werd over het geheel een eerste en voorlopige witte kalklaag uitgestreken. Aangezien men na het afwerken van een gebouw een wachttijd van ongeveer twee jaar in acht hield om de toegepaste kalkmortel, verwerkt in het metsel-, voeg- en pleisterwerk, op een normale wijze te laten verharden is het niet abnormaal dat een voorlopige afwerking voor die periode werd aangebracht. Uit het onderzoek kan afgeleid worden dat één of twee kleurlagen in dezelfde uitvoeringsfase werden aangebracht. Het is namelijk zo dat op laag twee een arduingrijze tint werd aangetroffen, laag die enkel voorkomt vanaf de eerste verdieping tot de geveltop.

1. Bij het materieel-technisch vooronderzoek werden kleine verfresten aangetroffen waardoor het nog net mogelijk was een chronologisch kleuronderzoek uit te voeren.
2. Kleurreconstructieschets van de eerste integrale polychrome fase, eerste helft 16de eeuw. (G.J. Bral)
3. Kleurreconstructieschets van de tweede integrale polychrome fase, eerste kwart 17de eeuw. (G.J. Bral)

RESTAURATIE EN POLYCHROMIE- ONDERZOEK VAN DE BAS-RELIEFS

Sander Peters

De ellipsvormige boogvullingen bestaan uit platen zachte witte kalksteen (Avesnes) van gemiddeld 8 cm. dik; ze meten gemiddeld 2 m. op 0,65 m.

Per boogvulling zijn telkens twee platen ingewerkt met in het midden een verticale naad. De originele platen waren in het boogveld bevestigd door middel van smeedijzeren nagels met diamantvormige kop.

Onderaan werden de platen gestut door smeedijzeren haken terwijl middenin de nagels door de platen heen zijn geslagen via voorgeboorde gaten.

De beeldhouwde panelen werden gedemonteerd om verdere schade door oxidatie van de smeedijzeren doken te vermijden. We hebben hier te maken met in oorsprong gepolychromeerd beeldhouwwerk dat in de loop der tijden meerdere malen overschilderd is geweest (hoofdzakelijk witte en grijs/zwarte lagen werden aangetroffen). Over het algemeen verkeerde de drager in zeer goede staat. De steen vertoonde enkel enige verwerking langs de bovenrand en op sommige vooruitspringende delen waar de overschildering reeds sinds langere tijd verdwenen was. Op deze plaatsen bleek men met een bindmiddel-arme zone te maken te hebben. Gezien de vastgestelde aanwezigheid van gipskorstvervuiling konden zowel het verwerings- als vervuilingproces hier vrij nauwkeurig getraceerd worden. Daarnaast waren ook enkele mechanische beschadigingen opgetreden, zoals het ontbreken van voeten (engeltjes), vingers (Adam en Eva), loofwerk (Adam), enz.

Uit de gegevens die reeds voorhanden waren bleek dat de panelen van de tweede geleding (met engelen en wapenschilden) nog alle verflagen droegen die in de loop der eeuwen waren opgebracht. Een eerste stratigrafisch onderzoek wees uit dat er onder al deze grauwe lagen, schitterend beeldhouwwerk te voorschijn kwam met een uiterst verfijnde polychrome afwerking (24).

Voor de vier bas-reliëfs werd geopteerd om de originelen uit de gevel te nemen en ze te vervangen door replica's met de reconstructie van de oudste polychromie. Na conserveringsbehandeling werden de originelen binnen in de lokalen van *Het Paradijs* museaal opgesteld.

Het werk werd toevertrouwd aan het Antwerps Restauratie Atelier van Beeldhouwwerken dat hiervoor samenwerkte met Linda Van Dijck, Jeanne Françoise Theyskens en Marianne Decroly.

Na demontage van de originele panelen werd gestart met het onderzoek. Hierbij werd in het bijzonder aandacht besteed aan de

Het Paradijs. Reliëfs met heraldische motieven. De reliëfs vóór en na reconstructie van de integrale polychrome fase. De reconstructie werd op een nauwgezette wetenschappelijke wijze uitgevoerd door het Antwerps Restauratieatelier voor Beeldhouwwerk o.l.v. S. Peters

drager, de verschillende polychromielagen en de monochrome overschilderingen.

De reliëfs werden vrijgelegd tot de vorm van het beeldhouwwerk weer goed leesbaar was en het mogelijk werd om degelijke afgietsels te maken met een redelijk scherpe vormgeving. Hiervoor werd teruggegaan tot de tweede overschildering. Tevens werden de breuken verlijmd en de vrijgelegde polychromie gefixeerd.

De ontbrekende delen (voeten, vleugels, keizerskroon) werden met een omkeerbare modelleerpasta bijgewerkt op de originele reliëfs. Met een aangepaste siliconerubber werden afdrukken gemaakt die dienden om de replica's te vervaardigen met een kunststeenpasta. Eenmaal verhard werd op de kunststenen replica's de polychromie aangebracht.

Reeks 1. Engelen met wapenschild.

Op deze panelen is de originele polychromielaag nog aanwezig. Hierop zijn nog twee gepolychromeerde schilderijen aangetroffen naast een tiental kalkwitsellagen.

De originele polychromielaag was aangebracht op een witte preparatielaag. Deze was sterk verweerd en vertoonde vele lacunes. De tonaliteiten ervan zijn weergegeven op de bijgevoegde kleurenschema's.

Paneel E1. originele polychromie

huid: lichte vleeskleur, rossige wenkbrauwen, zwarte ogen, rode wangen;
drapering: Venetiaans rood met vergulde zoom (bladgoud op mixtion), afgeboord met twee strepen in rood en groen glasis;
haren: verguld;
vleugels: verguld met groen;
guirlandes: groene bladeren, rode en okerkleurige peren, blauwe druiven en vergulde knopen;
lint guirlande: bladgoud;
wapenschild: zwarte adelaar tegen een vergulde achtergrond;
achtergrond: zwart, onderste rand groen en bovenste rand verguld.

Paneel E2. originele polychromie

Idem als vorige behalve:
drapering: azurietblauw met vergulde zoom.

Paneel E3. originele polychromie

Idem als paneel E1 behalve:
wapenschild: vergulde lelies tegen een zeeegroene achtergrond.

Paneel E4. originele polychromie

Idem als paneel E2 behalve:
wapenschild: rood, blauw, groen en goud.

De eerste overschildering was vrij intact bewaard gebleven en was zonder preparatielaag op de eerste polychromielaag aangebracht. De chromatische tonaliteiten waren min of meer gerepecteerd. Deze laag was iets minder rijk dan de vorige en er kwam geen goud of glasis meer bij te pas.

Elf monochrome kalklagen waren over de drie polychrome lagen aangebracht. De grote verdienste van dit kalklagenpakket is de bescherming geweest van de natuursteen en de polychromie tegen vuil en verwerking.

Reeks 2. De paradijsscènes.

De basreliëfs zijn enkel met olieverven overschilderd. Tijdens het onderzoek werden respectievelijk één originele polychromie en zes overschilderingen aangetroffen.

De originele kleurgeving was bijzonder rijk en sterk gevarieerd. De tonaliteiten zijn in bijgevoegde schema's weergegeven.

Paneel P1. Adam - originele polychromie

adam: lichte vleeskleur, rossige wenkbrauwen, rode lippen, vergulde haren, verguld loofwerk;
boom: licht bruine stam en takken, groene bladeren, verguld en fel rood en okerkleurig fruit;
slang: verguld, zwart, azurietblauw, fel en oranje-rood;
palmboom: verguld loofwerk en licht groene stam;
dieren: licht okergeel konijn en ram met zwarte horens;
boomstammen: bruin;
achtergrond: verguld voorplan, groen achterplan;
hemel: azurietblauw;
rand: onderste zwart en bovenste verguld.

Paneel P2. Eva - originele polychromie

identiek kleurenschema als vorige behalve:
eva: vergulde appel;
dieren: okerbruine hond, rossigbruin hert met verguld hout.

Paneel P3. Aartsengel - originele polychromie

identiek kleurenschema als paneel P1 behalve:
aartsengelkleding: oranje hemd, vergulde kraag en turquoise-groene binnenvoering;
vleugels: verguld, groen en felrood;
zwaard: zwart blad, verguld heft met zwarte boord, rode vlam met rode lak;

Paneel P4. Adam en Eva verdreven - originele polychromie

identiek kleurenschema als vorige behalve:
architectuur: roodbruine muren, zwarte en deels vergulde achtergrond.

één der grootste renaissancebeeldhouwers van Brabant, Jean Mone, ook genaamd Mosnet of Moynet, geboren te Metz circa 1485-1490 en aldaar overleden circa 1550 (22).

In maart 1522 werd Mone te Brussel ontboden door keizer Karel V en benoemd tot hofbeeldhouwer. In 1524 schreven hovelingen van Margaretha van Oostenrijk, die vooral te Mechelen verbleef, aan de magistraat van Mechelen dat Mone aanvaard had zich te Mechelen te vestigen op voorwaarde dat hem een toelage werd geschonken voor het kopen van een huis in die stad. Dit werd geregeld en Mone nam kort daarop zijn intrek in de Adeghemstraat te Mechelen en kreeg een jaarloon tot 1549 uitbetaald. Mone werkte in de jaren 1528-1529 met Rombout II Keldermans ondermeer in Hoogstraten voor rekening van Antoon de Lalaing. Hij werkte persoonlijk bijna uitsluitend in albast.

In 1530 werd zijn advies ingewonnen voor de bekende schouw van het Brugse Vrije. Vanaf 1536 verbleef hij meestal in Metz. Twee werken zijn met zekerheid door Mone en zijn atelier gebeiteld, namelijk het albasten retabel in Halle, vervaardigd in 1533, en dat in de Sint-Michielskathedraal te Brussel uit 1538-1544. Met grote zekerheid kan hem ook het grafmonument van kardinaal Willem de Croy worden toegewezen dat oorspronkelijk in het Celestijnerklooster te Heverlee was opgesteld en nu prijkt in de Sint-Pieterskerk te Edingen. Het is vervaardigd circa 1527-1529.

Mone heeft de decoratieve vormen van de Italiaanse renaissance in een juiste en zuivere toepassing in de Nederlanden geïmporteerd.

Met een toeschrijving van de reliëfs van *Het Paradijs* aan Jan Mone moet voorzichtig worden omgesproken zoals de studie over het huis "*In den Grooten Zalm*" het gildehuis van de Visverkopers op de Zoutwerf bewijst (23).

Dit gildehuis kwam tot stand in de jaren 1530-1531 en werd voltooid in 1535. De topgevel werd nooit afgewerkt. In 1610 werd pas een gewijzigde en sterk vereenvoudigde geveltopbekroning gemonteerd.

Het ontwerp van de gevel werd eerst op basis van stijlvergelijking en op verkeerde interpretatie van archivalische gegevens toegewezen aan Jan Borremans.

Uit detailonderzoek van het gildearchief bleek dat Willem van Werchtere, zoon van stadsarchitect Jan van Werchtere, het ontwerp tekende. Hij stierf jong in 1536. Andere auteurs denken dat de invloed van Jan Mone op de uitgesproken klassieke gevelcompositie van het gildehuis der Visverkopers onmiskenbaar is, ook al is dit met archivalische documenten niet te bewijzen.

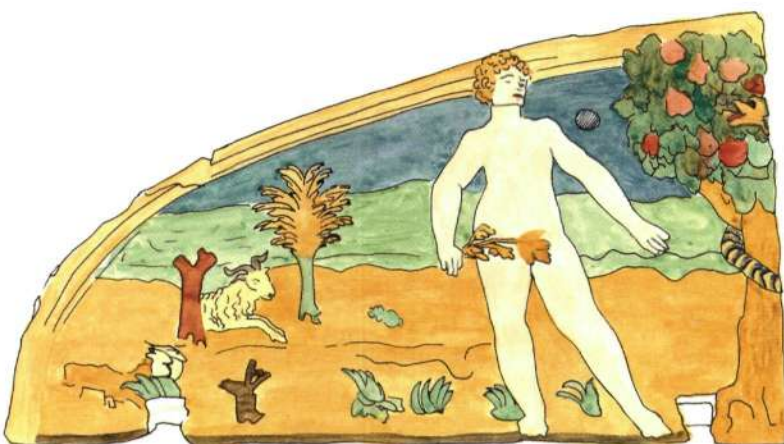
Het beeldhouwwerk van de Grote Zalm dat in menig opzicht redelijk wat verwantschap vertoont met de reliëfs van *Het Paradijs* werd vervaardigd door de Mechelse beeldhouwer Jan Borremans, niet te verwarren met de Brusselse houtsnijder, aan wie trouwens het visverkopersambacht in 1511 een retabel bestelde voor haar altaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Mechelen.

De reliëfs van *Het Paradijs* toeschrijven aan Jan Mone is voorbarig en niet bewezen. Naar analogie met het Visverkopershuis zouden de reliëfs van *Het Paradijs* evengoed kunnen vervaardigd zijn door een directe medewerker van het atelier van Jan Mone of zelfs door de zeer begaafde beeldhouwer Jan Borremans.

BESLUIT

Zowel architect en opdrachtgever als de stedelijke, provinciale en gewestelijke overheid namen een weloverwogen beslissing om in eerste instantie de laatgotische gevel van *Het Paradijs* te voltooiën met een nieuwe topgevel en haar oorspronkelijke polychrome luister te restitueren. De gevels van *De Duivels* en *Sint-Jozef* werden zowel om technische als om stijl-esthetische redenen eveneens gepolychromeerd. Zo'n beslissing is niet vanzelfsprekend. Was het beschilderen van historische gevels geen zeldzaamheid meer in Vlaanderen, nooit eerder werd de pronkgevel van een laatmiddeleeuws pand integraal – inclusief de decoratieve en figuratieve reliëfs – gepolychromeerd. Dat dergelijke beslissing kritiek kan uitlokken is meer dan normaal omdat stilistische reconstructie als dusdanig, zoals deze in de tweede helft van de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw werd beleden nu voor de meeste theoretici uit de restauratiewereld nog steeds onaanvaardbaar is. Toch is er ook in buitenlandse restauratiemiddens een nieuwe strekking sterk tot ontplooiing gekomen die zich eigenlijk zwaar afzet tegen de wat integristische en te filosofische visie van het charter van Venetië, de bijbel van de conserverende restauratie. Ik zou als besluit de conclusies willen citeren van het toonaangevend discussieverslag van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, dat werd gepubliceerd in december 1953 onder de titel *Geschiedenis van het restaureren. Misverstanden, moeilijkheden en mogelijkheden*:

"Als het historische monument als zodanig esthetische waarde heeft, is dat uitsluitend een historisch-esthetische waarde, dan gaat het om de schoonheid zoals onze voorgangers het hebben beleefd en vertolkt, en de restauratie moet dan tot doel hebben die

schoonheid zo zuiver mogelijk tot haar recht te doen komen onder handhaving van zoveel als maar mogelijk is van het oude werk dat die schoonheid belichaamt...

De romantische geestesgesteldheid, die de verweerde muren van een oud slot of een vervallen kerkgebouw waardeert, die getroffen wordt door het verdofte goud en de ingeschoten en vervaalde kleuren van een verlaten barok pronkinterieur, is volkomen vreemd aan de geestesgesteldheid van de makers van zulke monumenten. Wij willen niet ontkennen dat ook zulk een romantische beschouwingswijze haar recht heeft, noch dat de tijd wat reeds schoon was nog een diepere schoonheid kon geven die ons terecht dierbaar mag zijn, en onderdeel uit kan maken van het complex historische waarden..."

Opdrachtgever: Electrabel NV
Hoofdaannemer: Algemene Ondernemingen
EG Verstraete & Vanhecke NV
Architect: G. Derks
Raadgevend kunsthistoricus: G.J. Bral

VOETNOTEN

- (1) Grootaers J., "De Vijgenboom" (1500-1510) en "De Duivels" (1545-1550), twee pronkstukken van het unieke laat-middeleeuwse houtbouwpatrimonium te Mechelen, in *Monumenten en Landschappen*, februari 1984.
- (2) Zo onder meer worden de drie huizen in volgende naslagwerken vermeld en afgebeeld: Van de Castyne Oda, *L'architecture privée en Belgique dans les centres urbains au XVIe et XVIIe siècles*, Bruxelles, 1934, p. 278.
Van De Walle A.L.J., *De gotiek in België*, Brussel, 1972, afb. en notities nrs. 86 en 87.
- (3) Van de Castyne, *op. cit.* Detail achtergrond van het portret van de echtgenote van Jean Fernagant van P. Pourbus, Gruuthuuseum te Brugge, met de afbeelding van het huis De Haan uit Brugge, ill. p. 27. De houten gevel is integraal gepolychromeerd en versierd met de heraldiek van keizer Karel V.
- (4) Van de Castyne, *op. cit.*, p. 101.
- (5) Idem, afbeeldingen op p. 102 en 106.
- (6) Idem, p. 104.
- (7) Op een pentekening van de drie huizen van de Haverwerf met de vermelding "Gothieke en houten gevels XVe eeuw.. het huys op den hoek der Kraenstraet staet hier nevens afgeteekend is genaemd het paradijs ook 't Schippershuys" vervolledigt De Noter de archeologisch juist weergegeven nog bewaarde delen van de gevel met een laat-gotische stenen topgevel. De reconstructie vertoont vele gelijkenissen met aquarel 453, met één uitzondering: de stenen gevelnaad is hier volledig in steen weergegeven kruisbloem inclusief in plaats van windvaan.
- (8) Van Uytven R., (samenstelling en eindredactie) *De geschiedenis van Mechelen. Van Heerlijkheid tot Stadsgewest*, Lannoo, 1991.

Het Paradijs. Reliëfs met het aards paradijs en de uitdrijving. De reliëfs vóór en na reconstructie van de integrale polychrome fase. De reconstructie werd op een nauwgezette wetenschappelijke wijze uitgevoerd door het Antwerps Restauratieatelier voor Beeldhouwwerk o.l.v. S. Peters

Sint-Jozef, De Duivels en
Het Paradijs na de restauratie

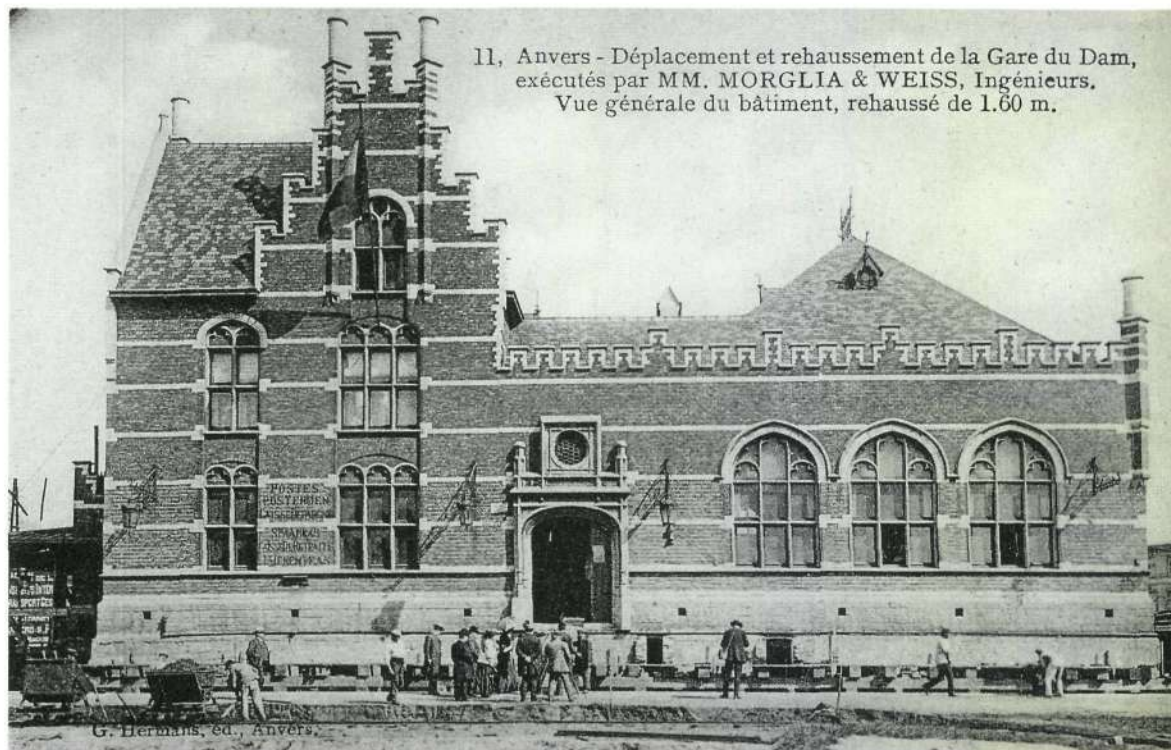
- (9) Grootaers J., *Historische nota over de drie huizen*, persmap dd. 19 juni 1992 - Opening klantenburo Kraanstraat-Mechelen.
- (10) Van de Castyne, *op. cit.*, p. 27, gepolychromeerde houten gevel van het huis De Haan, Brugge zoals afgebeeld op het schilderij van P. Pourbus, 1542.
- (11) Grootaers J., *Historische nota over de drie huizen*, persmap dd. 19 juni 1992 - Opening klantenburo Kraanstraat-Mechelen.
- (12) Pagel K., *Die Hanse*, Neu bearbeitet von Friedrich Naab, Braunschweig, sd.
- (13) Stadsarchief Mechelen-Ingebonden tekeningen Deel I, p. 92.
- (14) Van Doorslaer G., *Navigation, l'Industrie et le Commerce Malinois aux XIIIe, XIVe et XVe siècles*, in *Bijdragen*.
- (15) Bateliers-Schippers, *Règlements et requêtes de 1486 à 1793; de ambachtsrollen (D SI, I); de rekeningen van de dekens en schippers van 1574-1595 (D SI, I, ev)*.
- (16) Van Uytven R., *De geschiedenis van Mechelen, van heerlijkheid tot stadsgewest*, Lannoo, 1991.
- (17) Keldermans, *Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, Redactie H. Janse, prof. fr. ir. R. Meischke, J.H. van Mosselvels, prof. fr. F. van Tyghem, 's Gravenhage, 1987.
- (18) Meischke R., *Reizende bouwmeesters en Brabantse handel-gotiek*, in *Keldermans, op. cit.*
- (19) Stadsarchief Mechelen-Ingebonden tekeningen deel I, p. 92.
- (20) De pentekeningen zijn ingebonden in drie delen. In deel I zijn de drie gevels van de Haverwerf afgebeeld op p. 93. De gere-construeerde topgevel van *Het paradijs* verschilt beduidend van die van aquarel 453.
- (21) Neckers J., *Mechelen zoals J.B. De Noter het zag*, Mechelen, 1980, 3 delen.
- (22) Saintenoy P., *Le statuaire Jan Mone - Jehan Money - maître-artiste de Charles-Quint, sa vie, ses oeuvres*, Bruxelles, 1931.
- (23) Coninx J., in *Handelingen*, dl. 26, 1921.
- (24) Peters S., *nota - conservatie bas-reliëfs van het pand "Het Paradijs"* in de persmap van de opening van het klantenburo, Interkommunale Iverlek, Kraanstraat, Mechelen dd. 19 juni 1992.

Guido Jan Bral is zelfstandig kunsthistoricus, werkzaam als restauratie-adviseur en verbonden aan het Corpus Vitrearum medii, het internationaal centrum voor de studie van historisch glas-in-loodraam.

ANTWERPEN-DAM. EEN STATION OP HET SPOOR GEZET

ANNE MALLIET

Algemeen gezicht
op het station
1.60 m opgevijseld
(prentbriefkaart)

De verhoging van de ringspoorweg leidde in 1907 voor het station *Antwerpen-Dam*, dat gebouwd was aan een gelijkvloers spoor, tot een historische gebeurtenis voor de Belgische spoorwegen. Omdat de spoorweg met 2,20 m verhoogd zou worden, werd de overweg aan de Lange Lobroekstraat een onderdoorgang en diende het nauwelijks tien jaar oude stationsgebouw te worden verplaatst. Afbreken en wederopbouwen werd te duur bevonden. Onder leiding van de ingenieurs Morglia en Weiss werd het stationsgebouw met glazen luifel in zijn geheel verschoven. Het werd van zijn

funderingen losgemaakt, opgevijseld, op reïnsporten gezet en 36 meter verplaatst in zuid-westelijke richting. Van dit huzarenstukje bestaat een reeks van 25 postkaarten, waarop de fiere ingenieurs meermaals poseren.

DE GESCHIEDENIS VAN HET STATION (1)

Het stationsgebouw *Antwerpen-Dam* neemt een belangrijke plaats in in de geschiedenis van de spoorwegen in de stad Antwerpen. Het is een getuige van de eerste lijn Antwerpen-Roosendaal die in 1854 werd geopend. Deze nieuwe lijn betekende dat het station *Borgerhout*, dat als eindstation fungeerde op de eerste treinverbinding uit 1836 tussen Mechelen en Antwerpen, van een kopstation tot een doorrijstation moest worden omgevormd. Het station

Borgerhout was het eerste Antwerpse station en was gelegen net buiten de Spaanse vesten, ongeveer aan de huidige Breydelstraat. Het vervangende station, nu *Antwerpen-Oost* of *Ooststation* genaamd, lag op het huidige Koningin Astridplein.

De nieuwe spoorverbinding Antwerpen-Roosendaal liep toen door het hart van de stad en dwarsde de weg naar Turnhout, de huidige Carnotstraat. Dit traject is nog duidelijk herkenbaar in een hedendaagse stadsplattegrond. Langdurig oponthoud aan de druk bereden overweg van de Carnotstraat en enkele dodelijke ongevallen waren de aanleiding van de beslissing in 1871 tot een ringspoorweg om de stad heen. Daardoor werd *Antwerpen-Oost* opnieuw een kopstation. Vandaag reist men nog steeds via dit traject van Antwerpen naar Nederland. In 1873 was de ringspoorweg klaar en werd de bestaande verbinding Antwerpen-Oost naar Antwerpen-Dam gesloopt. Ten behoeve van de reizigers werd er bij het goederenstation Antwerpen-Stuyvenberg een halte in gebruik gesteld. Het is op deze reizigershalte dat het huidige stationsgebouw in 1895-1898 wordt opgericht, dat dan later *Antwerpen-Dam* wordt genoemd.

Ook de ringspoorweg zal nog voor veel oponthoud van het wegverkeer zorgen en dit aan de uitvalswegen. Daarom wordt beslist tot de verhoging van de ringspoorweg en de aanleg van een spoorwegberm tussen Berchem en Antwerpen. Tegelijk worden een nieuwe perronoverkapping (1895-1898) van de hand van ingenieur Clement Van Bogaert en een monumentaal stationsgebouw (1898-1905) naar ontwerp van de Brugse architect Louis De la Censerie voor *Antwerpen-Oost* gebouwd. In 1898 worden op dit traject nog twee nieuwe reizigersstations *Berchem* en *Borgerhout* gebouwd. Het nieuwe station krijgt de naam *Middenstation*, later *Antwerpen-Centraal*, en het station van Borgerhout aan de ringspoorweg krijgt de benaming *Antwerpen-Oost*. Het is in functie van de ophoging van de ringspoorweg dat het station Antwerpen-Dam moet worden verplaatst.

Het gebouw, in neogotische stijl opgetrokken met speklagen van witte natuursteen, is een ontwerp van ingenieur E. De Rudder (2). Het is een uit twee delen samengesteld volume met aan de zuidzijde één bouwlaag afgewerkt met kantelen en een schilddak met dakkapellen en een smeedijzeren vorstskam. De gevels zijn opengewerkt met grote driedelige spitsboogramen. Aan de voorgevel is het ingangsportaal met korfboog en gotische colonetten uitgevoerd in blauwe hardsteen met plaats voor een stationsklok. Aan de noordzijde sluit een volume van twee bouwlagen aan met trap en puntgevels voor de ineengewerkte schilddaken. Hier zijn de ramen voor-

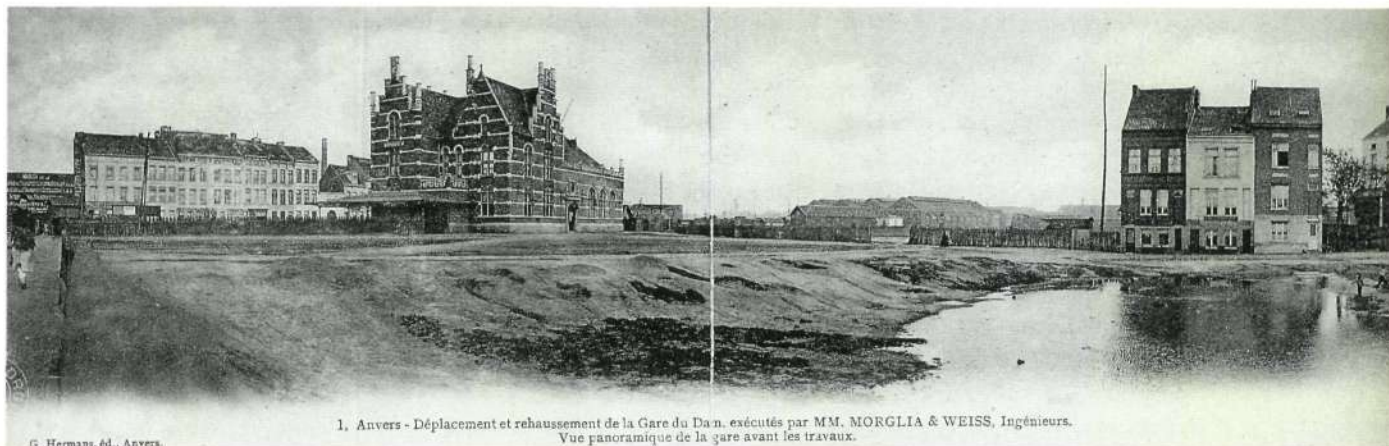
zien van hardstenen kruiskozijnen, met blind bewerkte boogvelden en traceerwerk.

DE VERPLAATSING IN 1907

Op 14 juli 1907 titelt de *Gazet van Antwerpen*: "Op zijn Amerikaansch. De statie van Antwerpen-Dam verplaatst" en op 15 september 1907 luidt het: "De statie van den Dam gereed om weg te rollen". " 'tGeen een goed deel van Antwerpenaars tot voor enkele dagen voor een verdichtsel, eene onmogelijkheid uitmaakten, beleeft thans reeds een begin van uitvoering: men is de statie van den Dam aan 't op-pakken om ze vervolgens een dertigdal meter nader de peerdentramlinie te brengen" (13). "Nu staat de statie daar 1m60 verheven op 320 katekopen, tamelijk hoog opgedraaid" (14). Beide kranteberichten gaan uitvoerig in op deze gebeurtenis en geven allerlei technische uitleg. In *Le Patriote illustré* van 15 september 1907 verschijnt eveneens het bericht: "Anvers. Le déplacement d'une gare" uiteraard aangevuld met twee foto's van de werken.

De meest betrouwbare bron van informatie lijkt evenwel een artikel van I.A. Lindo in het Nederlandse vakblad *De Ingenieur* uit 1908 (5). Verder bleef van de hele gebeurtenis alleen een reeks van 25 postkaarten bewaard (6). Deze postkaarten zijn genummerd en ondertiteld en vormen een echt beeldverhaal van de werken. De fotoreeks is wellicht het werk van de beide bij de werken betrokken ingenieurs Morglia en Weiss. Het is weinig waarschijnlijk dat Albert Morglia, een in Brussel wonend Italiaan (7), en Henry Weiss, een Amerikaan van Duitse ouders (8), een artikel over hun werk publiceerden in het Nederlands. Morglia en Weiss worden door I.A. Lindo respectievelijk de directeur en de hoofdingenieur genoemd van de *Entreprise Internationale pour le Rehaussement, l'Abaissement et le Déplacement des Grands Edifices*. Het is deze onderneming die de opdracht uitvoert voor het Bestuur der Belgische Spoorwegen. De onderneming zou gevestigd zijn in Budapest, Milaan en Brussel en reeds enkele belangrijke gebouwen verplaatst hebben in Budapest en de Verenigde Staten van Amerika.

De verplaatsing van het Damstation is een unieke gebeurtenis, die zeer tot de verbeelding spreekt, doch nauwelijks navolging zal kennen. In 1910 zal ingenieur Weiss nog in Bocholt de toren van de Sint-Laurentiuskerk 9,40 meter verplaatsen zodat de kerk met twee traveeën kan worden vergroot (9). In 1911 zullen ook ingenieurs van Bruggen en Wegen een afsluitmuur van het rangeerstation aan de Schijnpoort verplaatsen voor de verbreding van de rijweg (10).

1. Anvers - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dan, exécutés par MM. MORGLIA & WEISS, Ingénieurs.
Vue panoramique de la gare avant les travaux.

G. Hermans, éd., Anvers.

Panoramisch
gezicht op het
station, vóór de
aanvang van de
werken
(prentbriefkaart)

HET BEELDVERHAAL

De eerste van de reeks postkaarten is een dubbelbrede, panoramische opname die het stationsgebouw toont vóór de verplaatsing. De ringspoorweg is nog niet verhoogd en de omgeving van het station stemt overeen met de beschrijving in de krant: *"Het uitzicht der 'plaats' die zich thans voor de spoorhalle uitstrekt, kan er onmogelijk bij verliezen, want gelijk het daar nu gestaan en gelegen is, komt het allerellendigst voor: 't is een soort onbenullige wildernis, een put van onkruid, als een soort galgenveld dat niemand weet tot eenige bestemming te brengen, sinds men geene mensen meer opknoopt"* (11). Ter voorbereiding werd begonnen met de uitgravingen en constructie van een funderingsplaat in beton op de plaats vóór het gebouw waar het na verplaatsing zal komen te staan.

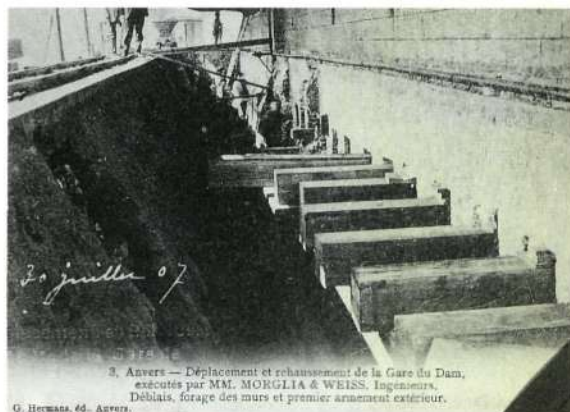
"Het gebouw te Antwerpen-Dam is lang ± 36 , ± 16 m. breed en weegt ± 3000 ton. Het was met doorgaande funderingsmuren opgetrokken rechtstreeks op den harden leembodem. ... De vaste leembodem liet een steile ontgraving langs het spoor toe met vrij eenvoudige afkisting; de treinloop bleef daarlangs geregeld plaatsvinden. ... De houten en steenen vloeren van den begane grond van het gebouw waren opgenomen; de marquise met kolommen bleef, aan het gebouw geschoord, daaraan hangen; de kolommen waren van de hardstenen neuten, waarop zij rustten, losgemaakt. Het gebouw was van binnen op geenerlei wijze verstijfd" (12).

"De verdieping van het te verplaatsen gebouw was door den stationschef verlaten, doch als woning en bureau gedurende het lichten en verplaatsen van het gebouw in gebruik genomen door de uitvoerders. ... De gas- en waterleiding waren afgekoppeld, doch

opnieuw verbonden door linnen of guttapercha slangen". De slang die aan de gasleiding werd voorzien om gedurende de verplaatsing de verlichting in het gebouw functioneel te houden is op één van de foto's goed te zien. Andere laten duidelijk de ondersteuning van de glazen luifel aan de perronzijde van het stationsgebouw zien, die ervoor moest zorgen dat deze zonder schade mee kon worden verplaatst. Dat de ingenieurs Morglia en Weiss hun intrek namen in het gebouw heeft alleszins voeding gegeven aan het verhaal dat in de vele latere artikels steeds wordt opgedist. Dit verhaal wil dat de arbeiders, toen alles in gereedheid gebracht was om met het verrollen te beginnen, weigerden zich onder het opgetilde gebouw te begeven. De werklieden vreesden dat het gebouw zou instorten bij de verplaatsing en Morglia kon het vertouwen alleen herstellen door zijn vrouw en kinderen in het gebouw te laten plaats nemen.

De derde foto draagt de datum "30 juillet 1907" en laat de uitgegraven funderingen zien van het gebouw

De grondwerken,
het doorboren van
de muren en de
eerste buiten-
bewapeningen
(prentbriefkaart)

3. Anvers - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dan, exécutés par MM. MORGLIA & WEISS, Ingénieurs.
Déblais, forage des murs et premier armement extérieur.

G. Hermans, éd., Anvers.

1.
De buiten-
bewapening en
de eerste scheuren
bij het lichten van
het station
(prentbriefkaart)

2.
Algemeen gezicht
op de werken,
met de arbeiders
die het lichten
moeten begeleiden
(prentbriefkaart)

3.
Binnengezicht op
de lokettenzaal.
Het station is nu al
30 cm opgetild
(prentbriefkaart)

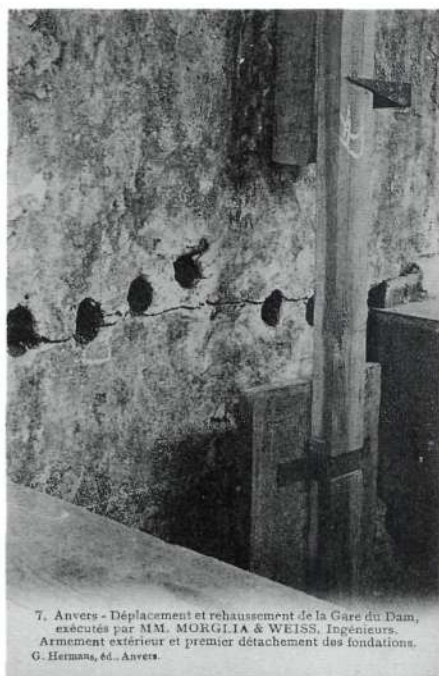
waarin gaten gemaakt zijn en waardoor reeds zware balken met vierkante sectie werden gestoken. Op de postkaart nummer vier zijn een reeks vijzels te zien. De vijzels zijn nog niet opgedraaid en steunen op houten klossen waarin gaten geboord zijn voor het bergen van de staart van de vijzel. "Ten einde het gebouw los te krijgen van de fundeering ter hoogte van den bovenkant der versnijdingen, onder welke hoogte de fundeeringen bleven zitten, werden in de muren boven de versnijdingen gaten gebroken op onderlinge afstanden van ± 1.50 m., door welke gaten zware Amerikaansch-grenen balken werden gestoken, die onderling, aan weerszijden der muren, werden ondervangen door houten en ijzeren binten. ... Aldus werd een zwaar samenstel van houten, en enkele ijzeren, binten verkregen, waarop het gebouw moest komen te dragen, en waaronder een 320-tal vijzels werden gesteld..."

"Door het omhoogdraaien van de vijzels, op elk waarvan een gewicht van 10 tot 15 ton drukte, werd allereerst de samenhang van het metselwerk tusschen de bovenomschreven gaten verbroken en kwam dus het opgaande werk vrij van de versnijdingen der fundeering. Deze werkwijze werd verkozen boven deze waarop het metselwerk op een laag zou worden doorgezaagd, omdat zodoende reeds dadelijk ondervinding werd opgedaan omtrent den weerstand van den bodem bij het opvijzelen, omtrent de goede werking van de vijzels enz". Foto zeven vereeuwigt dit moment, waarop het gebouw zich losmaakt van

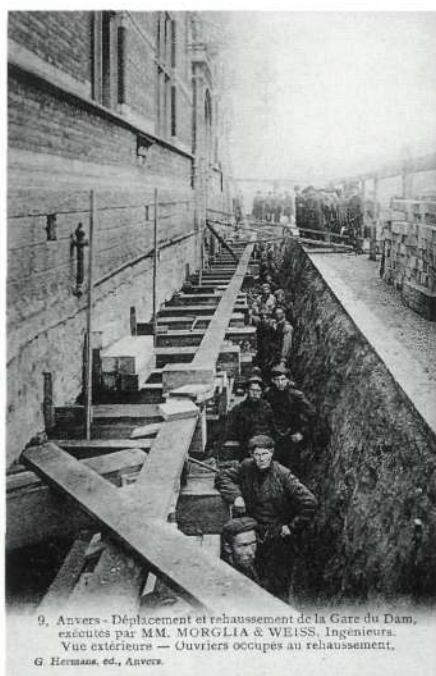
zijn fundamenteën. Een horizontale scheur is al zichtbaar; deze loopt door de gaten die om de 5 à 10 cm werden geboord om de muur als het ware voor te perforeren. Ook zichtbaar is één van de houten latten, bevestigd aan de fundering, en de bijhorende wijzer, bevestigd aan de opgaande gevel, waarmee de vordering van het opvijzelen kon worden afgelezen. "... en aldus stijgt het heele monument naar boven... als een stuk tand, waarvan de wortel in het kinnebakken blijft steken (13).

"De vijzels werden door handkracht bewogen, waartoe ongeveer 160 mensen aan het werk waren; elke man bediende 2 tot 5 vijzels, afhankelijk van de meerder of mindere belasting. Het draaien van de vijzels geschiedde op een gegeven signaal, telkens tot de hoogte van 0.5 cm. Daarbij werkten soms 2 man aan één vijzel, zoodat verschillende vijzels, door 2 man bediend, na elkaar, dus niet gelijktijdig werden bewogen; het metselwerk bleek voldoende elasticiteit te bezitten om dit zonder bezwaar toe te laten".

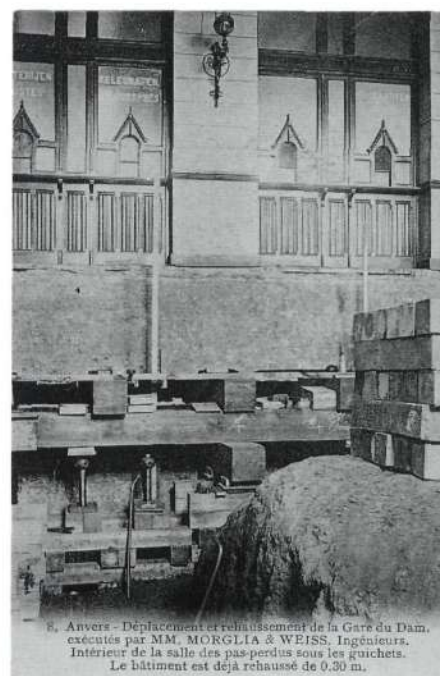
Postkaart nummer acht is een binnenzicht van de lokettenhal, de "salle des pas-perdus", tijdens het opvijzelen. De vloer van de hal is opgebroken. De funderingen en de vijzels zijn zichtbaar. Het gebouw is reeds 30 cm opgekrikt en de lokketenwand bleef ongeschonden hangen. Op de negende foto mogen de werkmannen, die de vijzels bedienen aan de buitenzijde van het gebouw even rusten voor de foto.

7. Anvers - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGLIA & WEISS, Ingénieurs. Armement extérieur et premier détachement des fondations. G. Hermann, éd., Anvers.

9. Anvers - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGLIA & WEISS, Ingénieurs. Vue extérieure - Ouvriers occupés au exhaussement. G. Hermann, éd., Anvers.

8. Anvers - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGLIA & WEISS, Ingénieurs. Intérieur de la salle des pas-perdus sous les guichets. Le bâtiment est déjà rehaussé de 0.30 m.

► De sporen en de gasleidingen die de verlichting blijven verzekeren (prentbriefkaart)

▼ De hoofdingang van het station, 1.60 m opgetild (prentbriefkaart)

"Na elke heffing van 0.5 cm werden de aanwijzingen op de verdeellatten gecontroleerd, en wanneer zij allen den juiste stand aangaven, werd een nieuw signaal gegeven, waarop de beweging herhaald werd. Na 30 heffingen, dus telkens als het gebouw 15 cm omhoog was gebracht, werden de vijzels op nieuw onderstopt, of nieuwe balken onder de aanwezige aangebracht, zoodat het gebouw ten slotte kwam staan op een aantal boven elkaar gelegen raamwerken, waarin ten slotte $\pm 500 \text{ m}^2$ vierkant bezaagd hout was verwerkt".

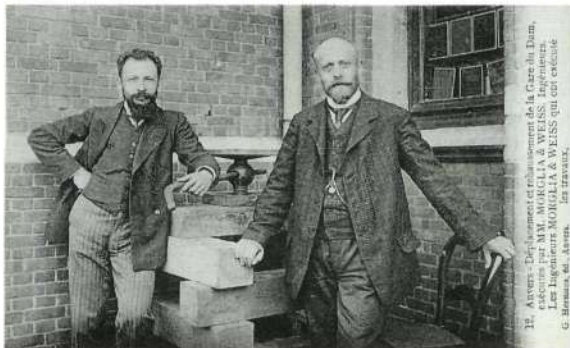
"Tijdens een aan het werk gebracht bezoek, toen het ruim 0.90 m. was gelicht, was de toestand van het gebouw geheel gaaf; op een zeer enkele plaats vertoonde zich een scheurtje van geen beteekenis, dat mogelijk ook reeds vroeger bestond; een ander scheurtje waarmede dit, volgens de uitvoerders van het werk, inderdaad het geval was geweest, was vooraf gehecht door een strookje cement en daaraan was geen werking te bespeuren. Papierstrookjes op scheuren geplakt, vertoonden evenmin beschadiging. Verschillende deuren bewogen zich volkomen goed zonder te klemmen en sloten volmaakt; in het behangsel van de woonkamer was geen scheur te zien, een ruit van $\pm 10 \text{ m}^2$ oppervlak was geheel intact gebleven. Noch in de togen boven de raam- en deursponningen, noch op de samenkomst van het lage met het hoge gedeelte van het gebouw viel eenige werking te bespeuren". Nadat het gebouw 1,35 m werd opgevijseld werd de tiende foto genomen, wellicht door Albert Morglia zelf (14).

Gezicht op de vijzels waarop het hele station – nu 1.35 m opgetild – rust (prentbriefkaart)

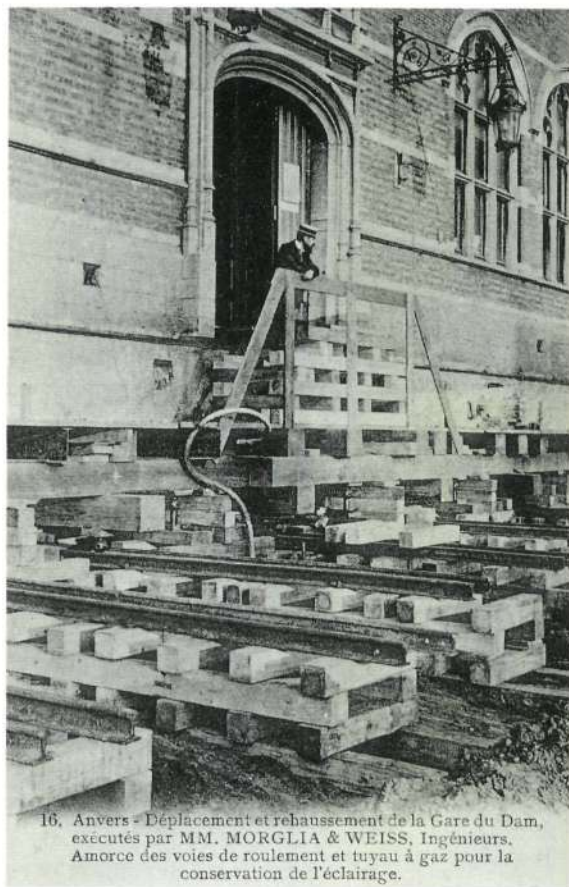

10. Anvers — Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGLIA & WEISS, Ingénieurs — Vue des verrins sous un des murs relevés de 1,35 m. G. Hermans, éd., Anvers. Tout le bâtiment repose sur les têtes des verrins.

De ingenieurs Morglia en Weiss (prentbriefkaart)

11. Anvers — Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGLIA & WEISS, Ingénieurs. Les deux MM. MORGLIA & WEISS qui ont exécuté G. Hermans, éd., Anvers. Les travaux.

16. Anvers - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGLIA & WEISS, Ingénieurs. Amorce des voies de roulement et tuyau à gaz pour la conservation de l'éclairage.

14. Anvers - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGLIA & WEISS, Ingénieurs. Entrée principale de la gare, relevée de 1.60 m. G. Hermans, éd., Anvers.

De foto is gemaakt staande op de oude fundering en onder de 1,35 m opgetilde gevel. Het gebouw rust op de volledig uitgeschroefde vijzels.

Dit deel van de operatie lijkt geslaagd, even tijd dus om te pauzeren en te poseren. Foto twaalf toont de fiere ingenieurs: Albert Morglia, met de arm losjes op één van de vijzels, en Henry Weiss. Verder is er een groepsfoto van de werklieden vóór het 1,60 m opgekrikte gebouw en een beeld van de vooraanstaanden, waaronder Morglia en Weiss, die plaats hebben genomen aan de hoofdingang op een loopbrug, waardoor het hoogteverschil tussen de begane grond binnen en deze buiten goed uitkomt.

EN ALLES LIEP OP ROLLETJES

Het tweede deel van de opdracht was de eigenlijke verplaatsing van het gebouw. Volgens de krantenberichten was dit de minst moeilijke klus: *"Wat ook over de moeilijkheden, die bij 't rollen kunnen voorkomen gezegd wordt, is het een feit dat het gevaarlijkste werk wel een degelijk het omhoogtillen was. Dat liet ons de heer ingenieur Weiss, de eigenlijke aanvoerder van het werk, klaar verstaan. - Als ge een vat van den grond moet nemen sprak hij, is de grootste moeilijkheid, het op hoogte te hijschen; de rest gaat vanzelf -"* (15).

"Het omhooggebrachte gebouw bleef op het bovenste deel van het daaronder aangebrachte houten geraamte rusten en werd daarmee verrold, op ijzeren staven van ± 30 mm. diameter, over rails, de houten draagbalken boven de rollen waren bewapend met verplaatsbare ijzeren platen van 15 mm, lang ± 0.75 m. De verplaatsing geschiedde met behulp van dezelfde vijzels die voor het lichten zijn gebruikt; zij vonden bij de verplaatsing hun steunpunt tegen dwarsgordingen, bevestigd met verstelbare beugel-

klauwen op de schuifspoorstaven".

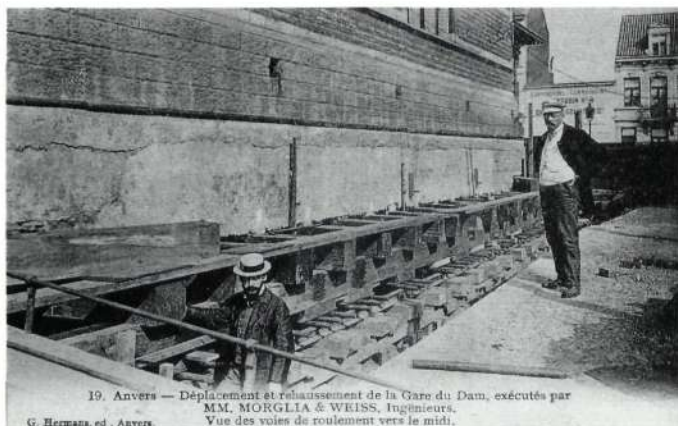
Op de volgende beelden zie je dan ook duidelijk de sporen liggen, klaar voor het verplaatsen van het gebouw. Foto negentien toont de zijgevel, waaronder het systeem van rondstaven en platen goed zichtbaar is. De ijzeren platen zijn lichtjes omhooggeplooid aan de voorkant, ze vormen een soort schoenen, die over de ijzeren staven rollen. Op de voorgrond van de foto ligt één van die ijzeren rondstaven. Elke schoen rust op vier van deze staven. De staven rollen telkens over twee parallelle spoorstaven. Bij het voortduwen moet telkens de staaf die er achteraan uitrolt opnieuw vooraan onder de schoen gestoken worden. Op foto twintig ziet men goed de dubbele treinsporen liggen waarop de staven rollen. De ingenieurs poseren nogmaals, nu in de wachtzaal derde klas met opgebroken vloer. Het spreekt dus voor zich dat de anekdote van de werkmans die zijn jas had laten liggen, waardoor die onder het gebouw was geraakt en men de hele karwei moest overdoen, geen "grond" van waarheid heeft.

Voor het verschuiven van het gebouw werden de vijzels opnieuw ingezet. Ditmaal waren 14 van deze vijzels voldoende. Op foto drieëntwintig is het gebouw reeds 3,25 meter verschoven. De ingenieurs en de werkmannen kijken naar de fotograaf. Uit veiligheidsoverwegingen lagen de spoorstaven waarop het gebouw werd voortgeduwd iets naar boven hellend: *"Zoodat de vijzels steeds moesten opduwen - zoodat wegglopen niet mogelijk was, zelfs niet bij het eventueel zakken van de stoppingen"*. Prentkaart vierentwintig toont Morglia en Weiss op de op hun plaats gebleven fundamenteën nadat het gebouw verplaatst is.

Niet alleen werd het gebouw een lichte helling opgeduwd, het moest ook enigszins gedraaid worden. De nieuwe sporen kwamen immers niet evenwijdig

►
Gezicht op de
sporen, naar het
zuiden
(prentbriefkaart)

►►
De sporen in de
3de klasse-zaal
(prentbriefkaart)

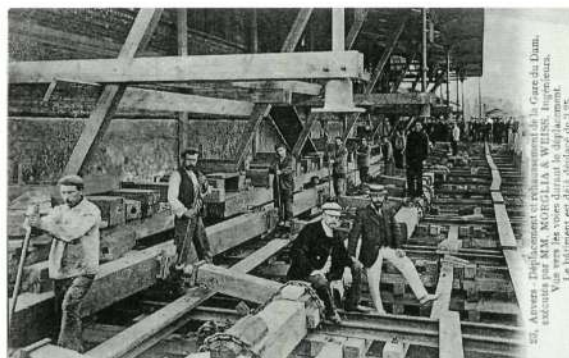

19. Anvers — Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGILIA & WEISS, Ingénieurs.
G. Hermans, éd., Anvers. Vue des voies de roulement vers le midi.

20. Anvers - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGILIA & WEISS, Ingénieurs.
G. Hermans, éd., Anvers. Vue des voies de roulement dans la salle de 3e classe.

Het station is nu al
3.25 m verplaatst
(prentbriefkaart)

33. Auteurs - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGLIA & WILLES, Ingénieurs.
Van vers les voers d'après le déplacement.
Le bâtiment est déjà déplacé de 3 m.

De oude
funderingen,
na verplaatsing van
het station
(prentbriefkaart)

34. Auteurs - Déplacement et exhaussement de la Gare du Dam, exécutés par MM. MORGLIA & WILLES, Ingénieurs.
Vue des anciennes fondations une fois le bâtiment déplacé.
O. Hermans, ex. Auteurs.

te liggen aan de oude. Daarom gebeurde de verplaatsing wellicht in twee richtingen: *"Het is ten onrechte dat sommige gelooven, dat men de spoorhal in schuinse richting voortport. Zij wordt recht vooruitgebracht, tot zij genoeg den Merxenschensteenweg genaderd is, wordt dan terug opgedraaid, en op andere balken en riggels tot hare eindelijke bestemming geschoven"* (16).

"Het ontgraven, stellen, weghakken der fundering, onderstoppen, enzovoort vorderde den tijd van ± maanden; het heffen ± 2 weken, het verplaatsen ± 3 weken; einde October stond het gebouw op de nieuwe plaats. Het werk werd aangenomen voor fr. 90.000. Zonder te beoordelen welk kostenverschil dit oplevert met den bouw van een nieuw gebouw, kan zeker gezegd worden dat door verplaatsing van het oude gebouw een zeer aanzienlijke tijdsbesparing werd verkregen".

Het station
"Antwerpendam" op
de huidige
standplaats
(foto O. Pauwels)

DE TOEKOMST VAN HET GEBOUW

Het neogotische gebouw is reeds sinds enkele jaren niet meer in gebruik als stationsgebouw. Het deed tot voor kort nog wel dienst als postgebouw en de bovenverdieping werd verhuurd als clublokalen. Ironisch genoeg staat het gebouw vandaag opnieuw in de weg voor een vernieuwing van het treinverkeer, met name de doortocht van de hoge snelheidstrein. Deze trein zal ongeveer volgens het oude traject de

Dam opnieuw met Antwerpen-Centraal verbinden, weliswaar ondergronds. Voor de tweede maal zal *Antwerpen-Centraal* omgevormd worden tot een doorrijstation, zij het dat er eigenlijk een ondergronds doorrijstation aan het huidige kopstation wordt toegevoegd. *Antwerpen-Dam* zal evenwel geen halte meer zijn op deze lijn en het ondergrondse traject zou precies ter hoogte van het stationsgebouw bovengronds moeten komen. De N.M.B.S. denkt er

Antwerpen-Zuid (uit 1902) in 1965 en Berchem (uit 1903) in 1970 is het ook het enige middelgrote reizigerstation uit de periode van de eeuwwisseling dat bewaard bleef in Antwerpen.

VOETNOTEN

- (1) Bronnen: Broos M.C.J., *De geschiedenis van de spoorwegen te Antwerpen. Het baanvak Antwerpen-Oost - Antwerpen-Dam (1854-1873)*, in *Antwerpen*, jg. 30, nr. 4, december 1984, p. 145-155.
Welter H., *Antwerpen op het spoor*, Antwerpen, 1986.
- (2) Een tekening gedateerd 13 februari 1888, bleef bewaard bij de N.M.B.S.
- (3) *Gazet van Antwerpen* van zondag 14 juli 1907
- (4) *Gazet van Antwerpen* van 15 september 1907
- (5) Lindo I.A., *Heffing en verplaatsing van station Antwerpen-Dam* (met afbeeldingen), in *De Ingenieur*, jg. 23, nr. 3, 's Gravenhage, 1908, p. 37-39.
- (6) Archief cultureel fond International Police Association te Antwerpen. Deze vereniging was van 1978 tot 1991 gehuisvest in het voormalige station Antwerpen-Dam.
- (7) *Gazet van Antwerpen* van 14 juli 1907
- (8) *Gazet van Antwerpen* van 15 september 1907
- (9) Van Overstraeten J., *Gids voor Vlaanderen*, (door J. Gertis herwerkte uitgave), Antwerpen, 1985, p. 139. In het Brouwerijmuseum te Bocholt zou nog één van de vijzels bewaard zijn
- (10) Bouvart J. en Deheem P., *Déplacement du mur de clôture de la gare des "milles wagons" à la porte du Schyn à Anvers*, in *Annales des travaux Publics de Belgique*, Bruxelles, 1912.
- (11) *Gazet van Antwerpen* van 14 juli 1907
- (12) Deze en volgende citaten uit I.A. Lindo, *op. cit.*
- (13) *Gazet van Antwerpen* van 14 juli 1907
- (14) Deze foto is voorzien van een stempel met zijn naam
- (15) *Gazet van Antwerpen* van 15 september 1907
- (16) *Gazet van Antwerpen* van 15 september 1907

►
Z.K.H. Prins Albert
bezoekt de werf
(prentbriefkaart)

daarom aan het voormalige stationsgebouw van de Dam te slopen. Nochtans staat dit gebouw, volgens de beschrijving van Lindo, sinds zijn verplaatsing op een betonnen fundering van 1 m dikte, zodat het best eens zeer geschikt zou kunnen blijken om te ondergraven voor de HST-tunnel. Feit is dat dit het oudste reizigersstation is van Antwerpen. Het stationsgebouw van *Antwerpen-Centraal* dateert immers van 1898-1905. Door de sloop van de stationsgebouwen

Anne Malliet is architect en inspecteur bij het Bestuur Monumenten en Landschappen.

SUMMARY

ANTWERP-DAM A STATION ON THE RIGHT TRACK

The "Antwerp-Dam" station plays an important role in the railway history of Antwerp. It is a relic of the first line Antwerp-Roosendaal, opened in 1854 and which was linked to the first railway from 1836, between Antwerp and Mechelen. This new link between Antwerp and Roosendaal once crossed the city centre and the road to Turnhout, now known as "Carnotstraat". This section can still be traced on the city plan. Because of long delays at level crossings, a ring-railway round the city was constructed in 1871. At the goods station "Antwerp-Stuyvenberg" a passengers' stop was opened for "Antwerp-Dam". The Neo-Gothic station, designed by the engineer F. De Rudderin, was built in 1895-1898. The ring-railway was still causing delays for the road traffic on the exit roads. Bridging proved necessary and the railway was levelled up, so that "Antwerp-Dam" needed to be moved, a unique historical event for Belgian railways. The entire station with its glass porch was moved under the supervision of the engineers Morglia and Weiss. A series of some 25 post-cards on this event has been preserved.

The first task consisted in jacking up this building, 36 meters long and 16 meters wide, weighing some 3.000 ton. The first floor of the building was unoccupied, but during the works it was used as office and dwelling for the workers. Gas and water had first been disconnected and were then reconnected by means of flexible pipes. Some 320 jacks were placed under a heavy construction of wooden and some iron beams which was to support the building. The jacks were operated manually by some 160 men.

The second part of the task was the actual move of the building. The building, still supported by the wooden construction, was moved on iron rollers measuring some 30 mm in diameter, over the railway tracks. For the moving itself 14 jacks were used which had also served for the lifting. The support for these jacks was fixed with braces on cross beams. The tracks were slightly uphill so the building would not roll away. The move needed to be done in two orthogonal directions.

The preparatory works took some 2 months, the actual lifting 2 weeks and the move 3 weeks. The works were carried out for 90.000,-Bfr. The demolition and reconstruction of the station, then less than ten years old, would not only have cost more money, but also more time. It is a bit ironic that the building, even though no longer in use as a station, is once again impeding the modernisation of rail traffic, namely the passage of the Eurostar train. This train would more or less follow the old section connecting Dam with Central Station, this time underground, but it would surface exactly on the spot where the station is. The railway administration is seriously considering the demolition of the Dam station.

THE "METSELAARSHUIS"

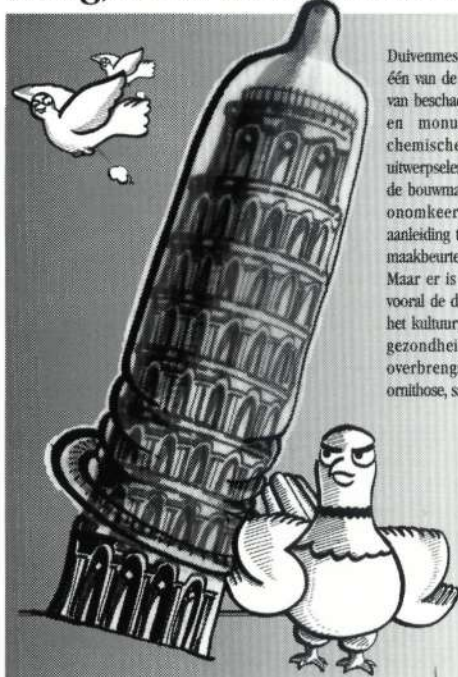
In 1976, a quite common looking 19th century house with plastered façade caught the attention of art historians and restorers. The demolition of the building was already started when closer examination showed that this was the mutilated former bricklayers' guildhall, dating from the early 16th century, and known as the "Metselaarshuis" (bricklayers' house). The origins of this house can be dated as early as the 13th century, seen the Tournai fault stones used in the side- and back-walls. The guild acquired it in the 15th century and in 1526 master bricklayer Chistoffel Vanden Berghe was assigned to make a new sandstone façade. It shows two storeys on top of the basement, which is semi-aboveground, and is finished off with a stepped gable, pinacles and C-shaped curls. Friezes in between different storeys are divided in sculpted panels with heraldic designs and figurative sculpting. A restoration and global reconstruction was based on elements in situ, the terms of the contract from 1526 and some iconographical documents from the early 19th century.

It was this reconstruction that raised some questions on the level of monument care. The earliest detailed iconographical source indeed only shows the structure of a step-gabled façade robbed of its elegant crowning. For the restoration or reconstruction of the decorated friezes there was still one left on site as an exemple, as well as some elements preserved elsewhere and iconographical sources. For the reconstruction of the crowning on the other hand, there were only some terms of the building contract from 1526 to rely upon. The aspect of the apex of the gable, crowned with pinacles, C-shaped ornaments and bronze figures representing a "morris-dance", are the result of an interpretation of historical details as well as of a reconstruction design from 1836. Another fact is that the reconstruction shows an overall late-Gothic design, whereas, for example, the C-shaped elements connecting the pinacles with the gable, would originally have been done in a hybrid style, characteristic for the transition from late-Gothic to Renaissance in this region.

Finally, the new construction which was added to the "Metselaarshuis" by the building promoter did not fit in with the restoration and the long and thorough preparatory study. This construction was given a lot of bad press, just like the whole restoration of the "Metselaarshuis".

Anyone taking the terms of the Venice Charter seriously is not likely to appreciate the restoration, reconstruction nor the new building of the "Metselaarshuis". However, we still are convinced that the options for the restoration of the "Metselaarshuis" were well-founded, partly because of the considerable historic and artistic value of its façade and because of tiresome legal procedures - the demolition for which permission had been granted, needed to be stopped. The Venice Charter gives a general idea of how to deal with restoration issues, but does not anticipate specific problems on historical, artistic or legal level like with the "Metselaarshuis". These specific circumstances made it quite impossible to just consolidate these ruins, already in decay since mid 19th century and they also stress the "once-only" nature of such reconstruction.

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is naast luchtvervuiling één van de belangrijkste oorzaken van beschadigingen aan gebouwen en monumenten. Agressieve chemische verbindingen in de uitwerpselen dringen diep door in de bouwmaterialen en tasten deze onomkeerbaar aan. Dit geeft aanleiding tot regelmatige schoonmaakbeurten en dure restauraties. Maar er is meer! De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, e.a. ...

Nu is er echter Birdex®, een diervriendelijk afschrikingsmiddel dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten? Neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. INTERNATIONAL n.v., Beekstraat 75
B - 9120 Vrasene, tel.: 03/776 84 39 fax.: 03/766 42 65

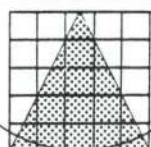

SUPPORT - SURFACE
RESTAURATIE + CONSERVATIE

*Material - Wetenschappelijk Onderzoek
Muurschildering - Stuc - Sculptuur - Polychromie*

Bennesteeg 3, 9000 Gent, (09) 223 87 03
Wapenstraat 12B, 2000 Antwerpen, Tel. & Fax (03) 248 12 97

PROFIEL
RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

Uw gebouw is geen duiventoilet.

Lijkt uw gebouw stilaan op een duiventoilet?

Vervuilen en ontsieren uitwerpselen van duiven uw huis?

Een doeltreffend middel als **Depigeonal** biedt de perfecte oplossing.

Depigeonal weert voorgoed duiven van uw gebouwen.

Depigeonal wordt aangebracht op de rust- en landingsplaatsen van de duiven, zodat neerstrijken onmogelijk wordt.

Depigeonal is bovendien makkelijk aan te brengen, onverslijtbaar, onzichtbaar, en laat de duiven ongedeerd.

Depigeonal is de perfecte oplossing tegen duivenschade. Vraag meer informatie bij:

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33,
B-9100 St-Niklaas.
Of bel 03/776 91 62

**RESTAURATIE
SINT-JOZEF - DE DUIVELTJES - HET PARADIJS
HAVERWERF, MECHELEN**

**ALGEMENE ONDERNEMINGEN
E.G. VERSTRAETE & VANHECKE n.v.
FOTOGRAFIELAAN 24, 2610 WILRIJK**

met medewerking van:

**ANTWERPS RESTAURATIE ATELIER VAN
BEELDHOUWWERKEN b.v.b.a.
ARENDSTRAAT 35, 2018 ANTWERPEN**

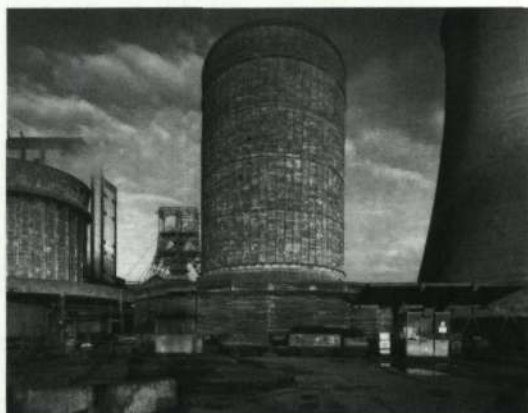
**BUILDING TREATMENTS & APPLICATIONS n.v.
FOTOGRAFIELAAN 22, 2610 WILRIJK**

**GLASWERKEN MORTELMANS n.v.
FOTOGRAFIELAAN 28, 2610 WILRIJK**

Het standaardwerk over industriële archeologie in Vlaanderen!

VAN INDUSTRIE TOT ERFGOED

PAUL BERCKMANS
GEORGES CHARLIER
LUC DAELS & ANTOON VERHOEVE
JO DE SCHEPPER

Technische gegevens :

- fotografie : G. Charlier
- vormgeving : A. Beullens
- produktie : L. Tack
- formaat : 33 cm × 25 cm
- 168 blz. met 100 illustraties in kleur en bichromie
- druk : Die Keure N.V.
- co-editie : Bestuur voor Monumenten en Landschappen en Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w.

Inhoud :

- essay's door L. Daels & A. Verhoeve, P. Berckmans en J. De Schepper
 - fotoreeks door G. Charlier
 - tijdstabellen
 - bibliografie

Kostprijs:

1.750 fr. (verzendingskosten inbegrepen)
storten op rekeningnummer : 470-0278201-29

Verkrijgbaar bij :

Bestuur Monumenten en Landschappen
Zandstraat 3
1000 Brussel
Tel. (02) 209 27 37

Bij aankoop : gratis stel prentkaarten over industriële archeologie!

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

REEDS MEER DAN 45 JAAR PRODUCTENT VAN BOUWCHEMISCHE PRODUCTEN, MILIEUVRIENDELIJK EN OPLOS MIDDELVRIJ

* Onze producten vinden hun toepassing bij:
restauratie, monumentenzorg, renovatie,
onderhoud, nieuwbouw, ...

* Wij leveren speciale producten voor het oplossen van
bouwproblemen, zoals:

- FUNCOSIL STEENVERSTEKIGERS EN CONSERVERINGSMIDDELEN
- FUNCOSIL WATERAFSTOTENDE GEVEL-IMPREGNEERMIDDELEN
- FUNCOSIL NATUURSTEENREPARATIEMORTELS
- FUNCOSIL SILICONEN REPRODUKTIEMASSA'S
- ALKUTEX NATUURSTEENREINIGINGSPRODUCTEN
- FUNCOSIL SILICONENEMULSIE EN SILICAAT-VERVEN
- AIDA KIESOL OPTREKKEND VOCHTBESTRIJDING
- AIDOL EPOXY-BALKKOPVERNIEUWINGEN
- AIDOL HOUTREPARATIEMASSA'S EN VERSTEKIGINGSIMPREGNERINGEN
- AIDA SPECIALE ZOUTBESTENDIGE MORTELS

Documentatie of gratis advies op aanvraag!

Brugsesteenweg 11 – 8520 Kuurne/Kortrijk
tel. (056) 35 90 30 – fax (056) 35 94 55

N.T.G. – GENT –
Definitief ontlast van de vieze ontlasting door
duiven dankzij:

ECOPIC

Een architectuur zonder duiven

Inlichtingen:
Herreman en Lippens,
Brusselsesteenweg 188A
9090 Melle
Tel. (09) 252 13 40
Fax (09) 252 31 59

bvba **HERREMAN & LIPPENS**